

VOORWOORD.

Waarom ik ben begonnen met het schrijven van het Kamp weet ik niet. Plotseling kwam het op en ging achter de computer zitten. Ik had geen enkele notitie soms ging het heel gemakkelijk, en andere keer kwam er niets op papier.

Bij een boek hoort eigenlijk een opdracht. Het eerst dacht ik aan moeder. Wat moeder heeft meegemaakt is met geen pen te beschrijven. Moet je voorstellen: ze staat voor de deur, bij de groentekar van Benthem, komt er een Duitse SS auto voorbijrijden met daar in vader die opgepakt was en naar de gevangenis in Almelo werd gebracht!

Op een morgen er werd aangebeld staan er twee Duitsers voor de deur om vader op te halen. Ze liepen door het hele huis met de geweren in de aanslag. En altijd bleef ze rustig en had een geweldig Godsvertrouwen.

+ 'S Morgens om zes uur gaat de telefoon zij staat op en gaat naar beneden. En ik vertel haar dat ik klaar sta om op transport gesteld worden naar het concentratiekamp Vught.

Gerard zat vast bij de Jappen op Borneo, Harry in de gevangenis en Joan in Assen. Nu ik zelf kinderen heb begrijp ik een beetje wat zij meegemaakt heeft.

Na wat nadenken kwam ik tot de conclusie dat ik dit geschrift maar moest opdragen aan mijn vrouw Lia en ook aan mijn kinderen Annette - Ingrid - Paula en Rob.

Zij hebben het meegemaakt hoe ik was, hoe ik naar de zaak ging en thuis kwam.

In de zestiger jaren kwamen de spanningen op mij af. Als ik naar het werk ging kwam er een angst over me dat er die dag wat zou gebeuren.

Ik dacht dat ik alles verwerkt had, maar dat was niet zo.

+ 'S Nachts droomde en gilde ik en als Lia mij wakker maakte zei ik dat er niets was. Jaren later kwam ik er achter dat ik wel leed onder het concentratiekampsyndroom. Nu ik niet meer werk ben ik van alle spanningen af. Soms bekruipt mij het angstige gevoel, meestal op vier of vijf Mei.

Dorst 1991

INLEIDING.

Mijn naam is Frans Bruggeman ben geboren in 1923 te Oldenzaal.

Ik was net 17 toen de wereldoorlog uitbrak, woonde in →

← Oldenzaal en weet nog goed dat vader 's avonds boven kwam, op onze zolderkamer, en zei dat de Duitsers die nacht zouden binnenvallen. IK was nog naar de Benteimerstraat geweest om te kijken naar de versperringen die daar opgericht waren.

Die nacht werd ik wakker door het geronk van vliegtuigen en een flinke knal die van het vliegveld kwam. Een uur later reden de eerste Duitsers door onze stad. Om 8 uur ben ik gewoon naar mijn werk gegaan bij van Schoot een manufacturen winkel tevens grossier.

De Duitsers wonnen op alle fronten zo als ze dit steeds met veel poeha en trompetgeschal melden. Dit duurde ongeveer twee jaar. In de winter 1942 -1943 kregen ze klappen in Stalingrad werden ze omsingeld door de Russen en de Duitsers capituleerden daar.

Dit was een grote verandering voor de Duitsers, ook voor mij waarvan hier het verhaal.

VRIJHEID.

Is het fout om met je gedachten terug te gaan naar het verleden.

Ik weet het niet.

Maar opeens midden in de nacht, word je wakker en kunt niet meer slapen.

Je laat de gedachten de vrije loop.

Je hebt het goed, een huis, een lieve vrouw, kinderen en een baan. En toch is de zekerheid zoek.

Je kijkt voor uit wat, ons steeds geleerd is.

Maar met al de berichten in de krant sluiting van bedrijven en werktijdverkorting.

dan vraag je af heeft vooruitzien nog zin?

Het is nu 30 jaar na de oorlog en het lijkt wel gisteren, dat wij bevrijd zijn.

Soms denk ik met heimwee daaraan terug.

Hoe het komt zal ik trachten te verklaren.

Wij hadden geen eten, dus honger.

Wij zaten gevangen, dus waren we niet vrij.

Achter prikkeldraad zitten, op de vroege morgen op het appel staan, om geteld te worden als slachtvee.

Je ziet in het Oosten de zon opkomen achter de wolken.

Een vogel vliegt over het kamp.

En in je gedachten dacht je ik wou dat ik een vogel was.

Wat dit wil zeggen is niet op papier te zetten.

Vrijheid was het grootste gemis.

Daar werd voor je gedacht, soms kreeg je geen eten.

Moest je wakker worden, werd je er uit geslagen.

Ging je dood, ook goed.

Het ergste is je kon maar wachten.

De dood is niet gekomen en nu je bent vrij.

Ben je wel vrij.

Nu is alles anders, je werkt met spanningen.

Waar is de vreugde van de arbeid.

Dit vond ik op een kladje wat ik geschreven had midden in de nacht toen alles nog rustig sliep. 15-1-75

VRIJHEID.

Is het fout om met je gedachten terug te gaan naar het verleden.

Ik weet het niet.

Maar opeens midden in de nacht, word je wakker en kunt niet meer slapen.

Je laat de gedachten de vrije loop.

Je hebt het goed, een huis, een lieve vrouw, kinderen en een baan. En toch is de zekerheid zoek.

Je kijkt voor uit wat, ons steeds geleerd is.

Maar met al de berichten in de krant sluiting van bedrijven en werktijdverkorting.

dan vraag je af heeft vooruitzien nog zin?

Het is nu 30 jaar na de oorlog en het lijkt wel gisteren, dat wij bevrijd zijn.

Soms denk ik met heimwee daaraan terug.

Hoe het komt zal ik trachten te verklaren.

Wij hadden geen eten, dus honger.

Wij zaten gevangen, dus waren we niet vrij.

Achter prikkeldraad zitten, op de vroege morgen op het appel staan, om geteld te worden als slachtvee.

Je ziet in het Oosten de zon opkomen achter de wolken.

Een vogel vliegt over het kamp.

En in je gedachten dacht je ik wou dat ik een vogel was.

Wat dit wil zeggen is niet op papier te zetten.

Vrijheid was het grootste gemis.

Daar werd voor je gedacht, soms kreeg je geen eten.

Moest je wakker worden, werd je er uit geslagen.

Ging je dood, ook goed.

Het ergste is je kon maar wachten.

De dood is niet gekomen en nu je bent vrij.

Ben je wel vrij.

Nu is alles anders, je werkt met spanningen.

Waar is de vreugde van de arbeid.

Dit vond ik op een kladje wat ik geschreven had midden in de nacht toen alles nog rustig sliep. 15-1-75

OLDENZAAL Febr.1943

Dinsdagavond " Sondermeldung " op de radio. " Stalingrad is gevallen". Ik hoor het nog, zittend in de kamer. De omroeper zei: "het noodlot klopt aan de deur van de Amsterdamse kooplui en de Bisschop van Utrecht". Hierna komen de eerste maten van de vijfde van Beethoven en weer "het noodlot klopt aan de deur van de Bisschop van Utrecht" en telkens weer die melodie ta-ta-ta-tom. Wij waren blij!

De volgende morgen ging ik naar de zaak.

Zoals gebruikelijk gingen wij naar de koffiekamer (deze kamer heette zo omdat er vroeger altijd koffie werd gedronken door de mensen die naar de markt gingen).

Met veel lawaai kwam ik binnen zingende: " Ta ta ta tom Stalingrad is gevallen". Hierna begonnen wij met het werk. Hier werkte een verkoopster die lid was van de N S B, trouwens de hele familie was van de partij. Haar familie in Denekamp was ook betrokken bij de uniformen smokkel vlak over de grens bij Denekamp. Een broer van haar was bij de SS gegaan en naar het Oostfront vertrokken. Bij haar thuis woonde een kostganger: van der Halm, inspecteur van politie in Oldenzaal. Ook deze man was ook lid van de partij.

Op vrijdag was ik bezig in de dekenkamer een kamer waar alle wollen dekens lagen opgeslagen. Het stonk het naar kamfer en er hingen zwarte gordijnen voor om het verkleuren tegen te gaan. Als ik er aan denk ruik ik de kamfer en de zwavel-lucht. De deur ging open Dien kwam binnen " Er zijn twee agenten die jou moeten hebben ". Ze zei nog " Ga door de achterdeur " en ik in mijn onschuld " Dat Is niet nodig, ze zullen wel een paar handschoenen nodig hebben". Ik kwam in de winkel

en vroeg wat de heren wensten. Toen moest ik mijn handen boven het hoofd steken en in looppas naar het politiebureau.

Daar aangekomen vroegen ze me of ik wist waarvoor ik opgepakt. Ik ontkende het en kreeg meteen een klap midden in het gezicht.

Ze haalden achter mijn revers vandaan een uitgezaagd dubbeltje, de beeltenis van Koningin Wilhelmina, en een speldje van de Nederlandse Unie. Daarna vroeg hij "wie is dat wijf".

Ik zei tegen hem: "dat is geen wijf, je hebt er altijd van gevreten"

Ik werd erg vakkundig in elkaar geslagen. Daarna werd ik door een donkere gang naar mijn cel gebracht. Daar stond een brits en het was er stik donker. Beduusd liet ik me op de krib vallen alles deed pijn. Elk kwartier hoorde ik het carillon van de Plechelmus.

Eindelijk kon ik huilen. Na een uur?- hoe lang precies ik weet het niet meer. - kwamen van der Halm en Wevers terug en vroegen ze of ik nu wel wist waarvoor ik opgepakt was. Op mijn "Neen" reageerden ze met hetzelfde spelletje als tevoren. Toen ze weg waren liet ik me op mijn krib vallen, me afvragend wat er toch geweest kon zijn, ik was me van geen kwaad bewust.

s Middags kreeg ik eten. Het was hutspot met worst. Het was vrijdag dus onthoudingsdag en ik dacht "zal ik de worst opeten?" Ik heb het toch maar gedaan ondanks dat het Vrijdag was. Telkens vroeg ik me af wat er toch wel geweest zou zijn dat ik opgepakt was.

De agenten zijn daarna nog twee keer bij mij geweest en op mijn neen werd ik op dezelfde manier in elkaar geslagen. Vermoeid viel ik in een lichte slaap. Elk uur hoorde ik de klokken van de toren.

HET VERHOOR IN OLDENZAAL

Zaterdagmorgen werd ik uit de cel gehaald en moest ik bij de commissaris komen. Hij zat achter het bureau en legde heel demonstratief zijn gummiknuppel en pistool voor zich. Weer werd mij gevraagd of ik wist waarvoor ik opgepakt was. In de hoek van de kamer zat een iemand die het verslag moest typen van mijn verhoor. Eindelijk werd mij gezegd waarvoor ik opgepakt was. Ik zou hebben gelachen omdat Stalingrad gevallen was en daarbij gezongen hebben "ta ta ta tom". Dit gaf even consternatie omdat degene die het verslag moest schrijven niet wist hoe hij dit moest typen. Nu ik dit zelf moet schrijven weet ik pas hoe moeilijk dat was.....

Nadat het procesverbaal getekend, moest ik naar de Gestapo, die zouden wel beslissen wat er met mij moest gebeuren. Ze hadden mij gearresteerd en meteen meegenomen en ik had dus geen jas bij me. Ik vroeg of ik de zaak mocht bellen of ze mij de overjas wilden brengen. Dit werd toegestaan en nadat ik mijn jas had gekregen gingen wij lopend naar de bushalte van de TET aan de Spoorstraat. Hier stapten wij in de bus en gingen op weg naar Enschede.

Ik voelde in de bus dat in de zakken van mijn jas brood was gestopt door Jan van Schoot.

Bij de S.D. in ENSCHEDE

In een herenhuis in Enschede zetelde de Sicherheitsdienst. De agent die mij bracht gaf het procesverbaal af. Ik moest bij de commandant komen die mij correct te woord stond. Hij vroeg mij naar enkele bijzonderheden en zei dat hij er verder niets aan kon doen. Het rapport werd op de telex gezet naar den Haag. Daarna werd ik in een kantoor gebracht. Hier zaten allemaal Duitse typistes en een van die Duitse meiden moest het verslag typen. In mijn portefeuille vond ze een prentje van mijn eerste communie, ze vroeg mij hoe het kon dat ik gelachen had, dat Stalingrad gevallen was. Er waren zoveel Duitse soldaten en priesters gesneuveld. Ze begon te huilen. Hierna moest ik wachten in een grote hal ik vroeg of ik mijn brood mocht op eten. Dit werd toegestaan.

Na ongeveer een half uur ging de telex ratelen en werd mij medegedeeld, dat ik overgebracht zou worden naar het concentratie kamp in Vught. Ik was blij dat ik naar Vught ging en niet naar Amersfoort. Van Amersfoort hadden wij al zo veel gehoord, van Vught niet. (Dit kon niet omdat het concentratiekamp in Januari 1943 pas in gebruik is genomen) Daarna werd ik gebracht naar het politiebureau in Enschede. Hier heb ik een paar dagen ~~hier~~ gezeten, met vier man in een twee persoons cel.

Daar vroeg ik aan een agent die in Oldenzaal woonde of hij de bril mee wou nemen om te laten te repareren; deze was gesneuveld met het verhoor in Oldenzaal. Hij nam hem mee maar deze werd dezelfde avond weer terug gebracht, zonder dat hij gemaakt was, met de mededeling dat ik binnenkort weg zou gaan. En ik, in mijn onnozele onschuld, dacht ze ~~vast zijn~~ tot de ontdekking gekomen dat er een vergissing gemaakt is. Ze hebben mij per ongeluk opgepakt, ik zal wel snel naar huis gaan.

's Morgens om halfzes werd ik gewekt en ik mocht mij wassen en aan kleden. ik werd naar het kantoor gebracht en daar werd mij meegedeeld, dat ik op transport gesteld zou worden naar Vught. ik vroeg of ik naar huis mocht bellen maar dit konden ze niet toestaan. Ze gingen de kamer uit waar de telefoon stond en zo kon ik naar huis telefoneren.

Na even wachten kwam moeder aan de lijn. ik vertelde haar, dat ik op transport ging naar Vught. Ze vroeg me of ik de Rozenkrans bij mij had, en dit kon ik bevestigen. Hierna kwamen er twee marechaussees en wij gingen met de trein naar Vught.

Bij het overstappen in Zutphen zag ik een Oldenzaler," lange Boomars", die wenste mij veel sterkte toe. In Den Bosch moesten wij wachten op de trein naar Vught. Hier kreeg een kop koffie en mocht een briefkaart naar huis schrijven. Deze mocht *ik zelf* deze ook posten. Achteraf gezien had ik hier zo weg kunnen lopen. Van het station in Vught gingen wij lopend naar het kamp.

Concentratie kamp Vught

In het K.Z.Vught aangekomen werd ik overgedragen aan een S.S.er en moest wachten bij de poort. Er kwam een groep mannen aan, ik schat een man of dertig. Wij liepen over een grote vlakte (wat later de grote appèlplaats werd).

Voor de ingang van een houten barakken kamp moesten wij voor de poort in de houding staan. Er was een man, in de leeftijd van mijn vader, die het niet goed deed. Deze kreeg een klap midden in het gezicht en dit heeft mij de meeste pijn gedaan van het hele kampleven. Ik moest wachten en steeds maar weer wachten, tenslotte kwam ik terecht in blok 14.

Daar was de Schreibstube en ik werd ingedeeld in blok 20. De capo van het blok was Joep. Dit was een beroepsmisdadiger. Ik hoorde dat hij al 15 jaar in verschillende kampen had gezeten.

Het kamp Vught was in opbouw. De eerste gevangenen waren in Januari 1943 uit het concentratiekamp Amerfoort gekomen. De meeste hadden oude nederlands legeruniformen aan. Er waren ook gevangenen in burgerkleden. In de rug van deze pakken was een gat geknipt zo groot als een voetbal. Deze gaten werden met een andere stof opgevuld, gebloemd met felle kleuren. Ik heb ze zien lopen met stukken uit joodse gebedskleding. Zoals ik al gezegd heb was het kamp nog in opbouw. Dit hield in dat er overdag burgers werkten die 's avonds weer naar huis gingen. Veel gevangenen gaven clandestien briefjes mee. Ik heb dit nooit gedurfd. Enkele burgers zijn betrapt. Met als gevolg dat ze de volgende dag achter het prikkeldraad zaten.

In het begin sliepen wij met drie of vier man op twee eenpersoonsbedden, drie hoog. Een van de eerste nachten droomde ik, dat ik door Oldenzaal liep en ik moest plassen. Ik zie me nog staan tegen de lantaarnpaal. Ik werd wakker en begon net te plassen tegen mijn buurman, ik ben toen vlug opgestaan en heb de plas afgemaakt in het toilet.

Weer terug in bed tegen mijn buurman aangekropen, opdat deze weer gauw droog zou worden.

Vermoedelijk door oververmoeidheid heeft hij er niets van gemerkt.

Overdag mochten wij niet in de eetzaal, wij zaten dan in het wasruim. Hier heb ik Niels leren kennen. Wij zaten op de rand van de wasbak, ook hij was opgepakt omdat hij ook vreugde toonde over de val van Stalingrad. Hij is later naar blok 14 overgeplaatst.

In het begin was blok 14 Schreibstube; daar waren de jongens onder de achttien jaar ondergebracht, ook dominees en R.K. geestelijken.

De kapper kwam. Om snel klaar te zijn ging hij eenmaal van voren naar achteren met de tondeuse over ons hoofd. Zo liep daar een kale streep. Wij noemden dat een luizenpad. Een paar dagen later werden wij helemaal kaal geknipt.

Het was Februari koud en ik had twee hemden over elkaar aangetrokken. Toen wij terug kwamen van het werkcommando was er luizen- controle. Vol goede moed wachtte ik mijn beurt af, overtuigd, dat ik geen luizen zou hebben. Toen ik mijn trui uittrok zat ik ook onder het ongedierte. Ik was ziek van mijzelf. Onze kleren werden afgepakt en wij werden kaalgeschoren vanonder en van boven. Ik kreeg gevangenis kleren: een onderbroek, een hemd een gestreept jasje en broek, en een muts. Dat mag ik niet vergeten, dit is een belangrijk onderdeel, in het geheel, na elk appèl werd er geroepen "Mutsen af". Ging dit niet goed dan werd het commando herhaald, dit kon een tijd duren. Als wij door het kamp liepen en kwamen een SS ' er tegen, dan moesten wij de muts afnemen. Ook kregen wij een driehoek met een nummer erop, die moesten we borsthoogte op het jasje naaien.

De driehoeken waren in verschillende kleuren.

Rood: politieke gevangenen, groen: beroeps misdadigers, zwart: zwarte handelaren, paars: Jehova getuigen, roze: homo's. Ik kreeg een rode driehoek en mijn eerste nummer was 3147. Later kreeg ik no.4800.

Enkele gevangenen hadden een rode stip op hun rug zo groot als een voetbal. Deze mochten niet mee met de buiten - commando's. Ze waren veroordeeld tot de dood. Sommige zijn in Vught dood geschoten. De meesten gingen op transport naar een vernietigingskamp de zogenaamde " Nacht und Nebel gevangenen".

De eerste dagen moesten wij rommel zoeken tussen de barakken. Je moest wel zoeken want er stonden kapo's bij en SS'ers die sloegen als je niets vond. Dus het was rapen en weer neergooien en zorgen dat je wat in de handen had als zij naar jou keken.

's Morgens ging de bel en stormden wij naar buiten.

Opzij van de barakken werd er appèl gehouden; later gebeurde dit op de grote appèlplaats. Alles moest mee de zieken, de mensen die s'nachts dood gegaan waren. Wij werden geteld en weer het commando mutsen af.

Na het appèl werden de nummers afgeroepen van de mensen die naar huis mochten. Als ze niet vlug genoeg kwamen werden de honden er op afgestuurd, die er op getraind waren om in de hakken te bijten.

Hadden ze dan open wonden dan mochten ze niet naar huis voordat die genezen waren.

Daarna was het werkcommando's formeren. Ik zelf werd ingedeeld bij het boomrooicommando. Met het commando " Mutzen ab im Gleichschritt" gingen wij de poort uit.

Wat ik de eerste maanden mee heb gemaakt is haast niet te beschrijven. Toch zal ik het proberen.

Zoals gezegd werden wij ingedeeld in het boomrooi - Commando. Met vier of vijf man moesten wij een boom oppakken en naar een andere plaats brengen. Ik zorgde er voor dat ik in het midden liep, want de honden bewaarders hitsten de honden op zodat wij sneller moesten lopen. De achterste had altijd pech want die werd in zijn hak gebeten.

Er was een jood die heel mooi fluiten kon op een ocarina (een bolle fluit die je tussen je handen houdt) hij werd een boom in gejaagd en moest daar spelen. Begin Februari waren ze nog steeds bezig het kamp in orde te brengen. De omheining met prikkeldraad was klaar en er werden sloten aangelegd. Wij moesten zand kruien.

In de sloot stonden een paar joden het was koud en miezerig weer met weinig kleren aan en de voeten in het koude water. Wat ze deden weet ik niet maar opeens begonnen de bewakers met de kolven van de geweren er op los te slaan. Het was een vreselijk gezicht, verschillenden werden weggedragen. Ik heb er zeker twee gezien die dit niet overleefd hebben.

Het in elkaar slaan van de gevangenen was de normaalste zaak. Kwam je terug met het commando dan werd je geteld en door degene die ons geteld had werd er toen gezegd: dit zijn geen mensen maar figuren, " Eine Figur minder oder mehr, das spielt keine Rolle".

Als je dan 's avonds in het bed lag, moe en afgepeigerd, moest je maar afwachten hoe je de nacht zou door komen. Er was gezegd dat ieder die naar bed ging zijn voeten moest laten zien of ze wel gewassen waren. Ik had dit niet gehoord maar wel mijn voeten gewassen maar niet laten zien.

Toen wij in bed lagen werden er nummers afgeroepen, ook het mijne. We moesten buiten voor de barak gaan staan, in de regen, alles was nat. De grond tussen de

barakken was een grote modderpoel. De kapo's begonnen te schreeuwen: Hin-
leggen, Aufstehen. Dat duurde een uur. Daarna moesten wij ons wassen en kropen
vermoeid en rillend in bed.

Er was ook een SS'er die wij "voetballer" noemden omdat hij altijd trapte naar ieder
die hem voor de voeten liep.

Op een avond kwam hij half dronken de slaapzaal binnen en schreeuwde: "Alles
aus den Betten, alles unter die Betten."

Zoals ik al eens vertelde lagen wij met drie of vier man op twee een persoons
bedden, drie hoog. Dit hield in dat wij met 12 man onder twee een persoons bedden
moesten kruipen, dit ging nooit. Elk lichaamsdeel dat er onderuit stak kreeg klappen
met de karwats. Daarna het commando: "In de bedden".

De ouderen onder ons konden niet zo snel onder het bed komen. Ik liet een oudere
man voorgaan en mijn benen lagen er nu buiten. Ik kreeg een paar geweldige
tikken. Van af dat moment ben ik gaan denken zorg voor je zelf. Dit spelletje werd
vaker herhaald "in uit en onder de bedden". De laatste keer toen wij weer in het bed
lagen kwam het bevel "snurken!" en wij grote mensen snurkten luid. Het was geen
gehoor. De eerste maanden hebben wij erg honger geleden de pakketten kwamen
nog niet. Er was een grote vuilnishoop daar liepen gevangenen te zoeken naar een
korstjes brood en alles wat eetbaar was. Wat ze vonden was vies en verschimmeld
maar ze aten het op.

In Mei 1943 moesten de joden zich melden in het concentratiekamp. Ik zie op een
morgen een taxi binnen rijden met man, vrouw, en kind. De man zat keurig in de
kleden en mevrouw had een bontmantel aan. De chauffeur pakte de koffers uit de
kofferbak en deze werden naast de auto op het zand van de appelplaats gezet. De
man rekende af en de taxi reed weg. Ik schrijf dit zo maar op. Deze mensen zijn 's
morgens wakker geworden in hun mooie huis hebben vermoedelijk ontbeten
daarna koffie gedronken. En nu staan ze daar, midden op die grote vlakte van de
Appelplaats met naast hen de koffers. Binnen een uur hebben ze niets meer. Alles
wordt in beslag genomen en zij lopen in hun streepjespakken met een gele
jodenster erop.

DE GROTE ONTLUIZING.

Op een dag, het zal wel op een Zondag geweest zijn, moesten wij ons uitkleden en de kleren op stapeltjes op het bed leggen. Alleen de schaal waar uit wij aten mochten wij meenemen. In colonne ging het spiernaakt naar de andere kant van het kamp. De meesten liepen met de kom voor hun piemeltje. Het was geen gezicht. In een nieuwbouw barak aangekomen werden wij van onderen kaal geschoren. Terwijl onze kleren en de barakken werden vergast zaten wij met z'n allen in een andere barak. Hier stond een piano een jongen uit Vlissingen die heel goed piano kon spelen en hij speelde "Hold the tiger". Het was een gezellige boel.

Om even terug te komen op Joep, de capo uit barak 14. Hij had als taak de lijken te verbranden, in het crematorium. Hier voor kreeg hij extra snaps. Als gevolg daarvan was hij regelmatig dronken. Ik zie hem nog lopen tussen de barakken, flink zat met een brancard, hierop een lijk. Met zijn dronkenkop liep hij tegen een boom en het lijk viel op de grond. Met veel moeite kreeg hij het lichaam weer op de brancard.

In Vught was het in het begin verboden om water te drinken, waarom weet ik niet, maar in het wasruim zag je wel aan de bakken dat er roestwater uit de kraan kwam. Als je er van dronk kreeg je een vieze smaak in je mond, net rotte eieren.

Op een dag waren wij aan het opruimen tussen de SS' barakken. Het was heel warm. Ik verging van dorst, stond bij een waterkraan en dronk, toen er op mijn rug geklopt werd en achter mij de kampcommandant stond. Hij vroeg of ik wist dat ik geen water mocht drinken. Ik schrok geweldig want het was bekend dat, als je een vergrijp had begaan, je zonder meer 25 stokslagen kreeg.

Hij zei dat ik met het binnen marcheren mij moest melden bij de rapportführer. Toen wij de poort binnen kwamen deed ik dat, ik moest in zijn kantoor komen.

Hij vroeg waarom ik water had gedronken. Ik zei dat ik een geweldige dorst had. Waarom ik geen spuitwater had gekocht. Dit was mogelijk met het konto-geld in de barakken. Ik zei dat ik vorige keer met het conto uitbetalen geen geld had gekregen en dat er niets op mijn conto stond. Zonder straf mocht ik de kamer verlaten.

Twee weken later moest ik op de Schreibstube komen. Daar vertelden ze mij dat ik me moest melden bij de poort op een bureau waar een SS'er zat. Hij vroeg me wat ik gezegd had tegen de kampcommandant en kreeg meteen een klap in het gezicht. Achteraf bleek dat hij op zijn donder had gekregen omdat ze dachten dat hij mijn

contogeld verduisterd zou hebben. Ik kreeg geld van hem en hij liet mij zien wat er nog op mijn conto stond.

Wij waren aan het werk opzij van het kamp waar een brede weg werd aangelegd. De bomen waren al gerooid en wij moesten de stronken er uithalen. Onder het werken door konden wij met elkaar praten. Er was een gevangene die had een bril waarvan een glas dicht geplakt was. Hij zei dat het glas gesneuveld was en dat hij zo beter kon zien. Later bleek hij Rein Hegge te zijn, een van de geestelijken die in 's Heerenberg opgepakt waren. Ze hadden de brief van de Bisschop van Münster verspreid.

Hij had al in verschillende andere kampen in Duitsland gezeten. Rein was de enige die dit alles heeft overleefd.

Een andere keer moesten wij met alle gevangenen stenen doorgeven van de ene kant naar de andere kant van het kamp het een lange ketting van gevangenen. Als je een steen liet vallen kreeg je een optater. Dit hebben we drie dagen gedaan. Nog staat er een gebouw in Vught waar van ik elke steen in handen heb gehad.

Op het avondappèl werden de nummers afgeroepen van hen die straf kregen.

Meestal bestond de die uit 25 stokslagen en als extra toelage was er een voor de winterhulp. De persoon moest dan naar voren komen. Daar stond een schraag opgesteld, de gevangene moest hier overhangen met de broek naar beneden, een SS'er deelde de straf uit. Hier bij was altijd een Duitse dokter aanwezig en als de stokslagen plus een voor de winterhulp waren uitgedeeld, moest hij zich melden met de met de woorden "Haftling No. xxxx heeft vijftwintig stokslagen ontvangen. En daarna zijn achterste laten zien aan de arts. De eerste week kon deze persoon niet meer zitten.

Er was er een die regelmatig deze straf kreeg kleine Herman.

In het Kamp was een vrouwenlager, daarom heen was extra prikkeldraad. Herman die al een jaar of dertien in verschillende kampen had gezeten klom er 's nachts over het prikkeldraad en ging bij de vrouwtjes te biecht.

Als hij gezien was door een SS'er kreeg hij een melding, Hij vertelde dan dat hij de stokslagen er graag voor over had.

Er waren ook kinderen van de joden die in het vrouwenlager, in een apart gedeelte ondergebracht waren. Die werden bezig gehouden overdag in een barak. Ik hoor ze nog zingen als ze er heen gingen. Een van de liederen was "Ouwe Taaie". Als ik die melodie hoor, gaan de rillingen nog door mij heen.

Brieven en Post

Op een Zondag kregen wij potlood en papier en mochten wij een brief naar huis schrijven. Vader heeft alle brieven bewaard en dit is een van mijn eerste brieven.

Concentratiekamp 's Hertogenbosch

De dag van het ontslag kan nu nog niet vastgesteld worden. Bezoek aan het kamp is niet toegestaan. Aanvraag is overbodig.

~~Uitrekeel uit de kampverordening.~~

~~Ieder gevangene mag per maand 2 brieven en 2 briefkaarten ontvangen en verzenden. Binnenkomende brieven mogen niet meer dan 4 zijden van 15 regels bevatten en moeten overzichtelijk en goed leesbaar zijn.~~

pakketten, welke inhoud ook, zijn verboden. Geldzendingen zijn alleen door postwissels toegelaten, waar van het reçu alleen voor en achternaam dag van geboorte, gevangenenummer draagt, en geen andere mededeling. Geld, Foto's en andere inlagen in brieven zijn verboden. ~~aan~~ aankoomde postzendingen die niet aan de voorgeschreven regels voldoen, worden geweigerd. Onoverzichtelijke en slecht leesbare brieven worden vernietigd. In het kamp kan alles gekocht worden. Nationaal - Socialistische dagbladen zijn toegelaten, maar moeten door de gevangenen zelf in het concentratiekamp besteld worden.

20 Maart 1943

Lieve allemaal.

Hoe is het er mee? Ik ben in prima toestand. Het pakje met schoon goed heb ik ontvangen. Maar voor de rest vergeten jullie mij want ze krijgen alle maal pakketten met levensmiddelen behalve ik o.a. boter, brood, kaas, jam, bloedworst enz. doe er ook maar gekookte peulvruchten in en een busje vitamine tabletjes. Schrijven jullie gauw terug dan niet den Heer maar Schutzhaftling. Is Mieneke al in huis. Stuur in het pakje ook vispastei of scharfilet een hard gekookt ei sokken. Is Bertus nog een week in huis geweest. Doe de groeten aan van Schoot. Is vader Zondag thuis geweest. Feliciteer Bertus namens mij

met zijn verjaardag.1 paar handschoenen en een pullover kan ik ook goed gebruiken.

Frans

Afz.Schutzhaftling

F M Bruggeman Geb.2.2.23

No 3147 Blok 7A Concentratiekamp Den Bos.

De brieven die ik naar huis schreef waren allemaal van dezelfde strekking.

Ik ontving ook een postwissel van Fl 25.00; die werd op mijn conto b geschreven.

Geleidelijk aan werd het beter in het kamp. Gevangenen die muziek kon maken mochten hun instrumenten laten komen. Als ik de wals Donauwellen hoor moet ik er wel eens aan denken.

Niels was met een commando mee naar den Bosch. Het was heel warm weer. Hij moest daar met 20 gevangenen een wagon eierkolen lossen. Het was geen gezicht toen de mannen terug kwamen; hun ogen zaten helemaal dicht, ze zagen niets meer.

Gelukkig na een paar dagen waren de zwellingen verdwenen.

Niels had geluk omdat hij bij Philips mocht gaan werken. Daar kregen ze s'Middags de Philipsprak. Dat wil zeggen echte stampot, geen soep van koolraap maar een stevige kost met worst.

Samen zijn wij ook naar een film geweest, in een nieuwe stenen barak. Het was een "Heimat" film.

Op een dag moesten wij alles opruimen, de barakken werden extra gepoetst. Het eten was stukken beter, geen steckrüben soep. Wij moesten allen op appèl staan. Er kwam hoog bezoek. Achteraf bleek dit Himmler te zijn.

Ook kregen wij zangles op een zondagmiddag. Het was de bedoeling dat wij zouden zingen, als wij met de verschillende

commando's uitmarcheerden. Het waren liederen als " O du schöner Westerwald", en " Die Gedanken sind frei".

Dit heb ik een mooi lied gevonden. Je kon je gedachten laten gaan en ik heb een vrije vertaling gemaakt.

de gedachten zijn vrij
wie kan ze raden
geen mens kan ze raden
geen jager kan ze raken
maar het blijft erbij
de gedachten zijn vrij.

Maar als slot werd gezongen " waar de blanke top der duinen".
Het was een happening zo als die grote kerels dat zongen.

Bekleidungskammer.

Door connecties en prominenten kreeg ik een baantje in de bekleidungskammer. Dit was een afdeling waar de gevangenen ondergoed, klompen en gevangeniskleren kregen. Zowel nieuwe als oude goederen die van de wasserij kwamen werden hier opgeslagen. Wij moesten alles sorteren en oppakken. Onze directe baas was een Duitser, een klein mannetje met een Hitler snorretje. Hij was geen echte SS'er. Het Commando bestond ongeveer uit twintig man. Hier was alles opgeslagen nl. gevangeniskleren, klompen, alle kleding die de gevangene nodig had. Het ondergoed van de joden dat gestolen was werd daar opgeslagen er was alles bij.

Wij hadden ruige lange onderbroeken en daar lag het mooiste ondergoed. De kapo's in de barakken zagen wij vaak met keurig ondergoed en mooie overhemden. Die hadden ze georganiseerd voor boter en voedsel dat ze van ons hadden gestolen. Op een keer had ik een mooi onderbroekje (boxer) en hemd gevonden tussen het goed dat teruggekomen was van de wasserij.

's Avonds met het inrukken voor het appèl had ik het verstopt in de band van mijn broek. Wij stonden opgesteld voor de deur en de Scharführer telde de ploeg of alle figuren aanwezig waren, keek mij aan en ik moest bij hem komen, voelde onder mijn jasje en haalde het broekje eruit. Hij keek mij verwijtend aan en ik weer verder. Voor hetzelfde geld had ik vijftwintig stokslagen kunnen krijgen.

Op een morgen het was begin Mei 1943, ik zit boven op een stelling, de deur gaat open kijk naar beneden en zie daar twee nieuwe gevangenen binnen komen; die moesten klompen uitzoeken.

Kijk beter en zie mijn broer. Ik naar beneden en zeg tegen hem wat doe jij hier.

Hij vertelde in vogelvlucht dat hij opgepakt was om dat hij arbeiders die in Duitsland moesten werken gezegd had dat ze moesten staken. Ik zie hem lopen met een doos sigaren onder zijn arm. Hij ging naar achteren om klompen te passen en zette de sigaren tegen de muur. Dit is iets wat je nooit moet doen in het kamp.

Op eens kwam Theo Enklaar naar mij toe en die zei tegen mij dat de Scharführer de doos sigaren die Harry tegen de muur had gezet had gejat. Ik was zo kwaad dat ik naar de Scharführer ging en zei. "das du klaust dasz kannst du machen maar mijne bruder das geht nicht" en prompt kreeg ik de sigaren terug.

Waar ik de moed vandaan haalde ik weet het niet maar het gekke is ik kreeg de sigaren terug. Op een Zondag morgen sprak ik Harry weer. Hij vond het heel erg in het kamp en het eten was ook niet zo goed. Ik zei tegen hem dat hij in de hemel was gekomen in vergelijking met de eerste maanden die wij meegemaakt hadden. Harry kwam begin Mei in Vught en ging in Juni of Juli naar de gevangenis in Utrecht. Hij is oudejaarsavond thuis gekomen. In Vught heb ik afscheid van hem genomen toen ik op transport ging naar Moerdijk en heb gehuild voor het eerst in Vught.

Naast de Bekleidungskammer was de Effectenkammer hier werden de privé spullen van de gevangenen op geslagen. Maar hier was ook een zaal waar al de koffers van de joden kwamen. Die werden hier uitgepakt. Bergen mantels, sieraden, schoenen te veel om op te noemen. Deze goederen werden hier ingepakt om naar Duitsland verzonden te worden. Er was een kampcommandant die zijn vingers niet thuis kon houden en goederen voor zich zelf naar Duitsland zond. Deze man is gedegradeerd. En naar het oostfront gestuurd.

MOERDIJK

Dit was een buiten lager van Vught. In een grote dichte verhuishuiswagen van Broere werden we naar Moerdijk gebracht. We konden niet zitten daar was geen ruimte voor. Als ik weer eens in Tilburg kom en het witte kasteel met de oranje schermen zie moet ik er aan denken. Dit kasteel zagen wij door een spleet in de achterklep van de verhuishuiswagen.

Het kamp was gelegen aan het Hollands diep. Bij hoog water en storm liep het kamp tot aan de appèlplaats onder water. Het kamp zelf bestond uit houten barakken. Er waren geen luizen maar vlooiën volop; het was zo erg als wij op het bed zaten om te eten (er waren geen stoelen en tafels) sprongen de vlooiën in ons etensbakje.

Onze dagelijkse arbeid bestond uit het egaliseren van de grond die uit de tankvallen op een hoop was gegooid. Met schoppen moesten wij de lorries volgooien met zand en klei en deze dan verspreiden.

s' Morgens werden wij gewekt door een bel, aankleden wassen een kop surrogaat koffie en een homp brood daarna appèl en het commando formeren. In Gleischritt naar de poort, werden geteld en daarna op open vrachtwagens geladen. Met het commando "Beine breit machen" moesten wij op onze hurken gaan zitten zo dat de man die voor mij kwam te zitten tussen mijn benen kwam en het werd zo een hele rij tot dat de vrachtwagen vol zat. Ik weet nog goed dat de eerste keer dat we met de open vrachtwagens over de brug van Dordrecht reden, er een groot spandoek hing waarop stond dat de Duitse Parachutisten in de eerste Meidagen in 1940 deze brug hadden veroverd.

Ons werkgebied lag in de omgeving van Dordrecht, Hendrik Ido Ambacht en Heerjansdam.

Zo ging het iedere dag in storm en regen op open vrachtwagens. Ik begrijp niet dat wij niet ziek zijn geworden.

In het najaar stonden wij op een keer op het ochtend appèl maar het commando ingerukt kwam niet. Telkens klonk de stem van de

kampoudste, dat wij weer in het gelid moesten staan. Het werd 11 uur 12 uur geen eten en maar staan tot 's avonds laat. Achteraf bleek dat er een gevangene ontvlucht was.

Nu ik dit schrijf denk ik terug aan een avondappèl in Vught. Na het appel moesten wij wachten. Uit het hoofdgebouw kwam een gevangene die een jurk aan had, hoge hakken en een grote trom op zijn buik, pruik op en veel lippenstift. Met luide stem moest hij roepen "Ich bin wieder da " Later hoorden wij dat hij op transport met de trein naar Moerdijk in Hoge Zwaluwe ontvlucht was. Hoe het met deze man afgelopen is weet ik niet. Er werd wel verteld dat hij een politieke gevangene was, maar later bleek dat hij een jood zou zijn.

Op een morgen het was bij Heerjansdam in de buurt, wij liepen wij naar de plek waar wij tankvallen moesten graven. Ik liep voor in de colonne kreeg erge krampen in mijn buik en moest uit de broek, wat nu gedaan? Ik ging uit de colonne en ging voor een SS'er staan en vroeg " Haftling 4800 bitte austreten zu dürfen ".

Het mocht niet en ik weer terug in de rij. Even later ging de sluis open en ik liep met de broek vol diarree. Een gevangene die achter mij liep zei wat stinkt het hier. Hij vroeg me of het geen raar gevoel was, maar ik zei dat het lekker warm was. Bij de tankval aangekomen heb ik de onderbroek en bovenbroek uitgespoeld en weer nat aangetrokken. Verder hield ik van dit ongelukje niets over.

Kan mij goed herinneren dat het een zomer was met hele warme dagen. Wij vergingen van de dorst en aan schoon water was moeilijk te komen. In de klei en het veen dat uitgegraven werd zaten boomstronken die verrot en verzadigd van het water waren. Wij knepen die dan uit en dronken het water op, dat hier uit sijpelde. Wij werkten dicht bij de spoorlijn Dordrecht Breda en zagen de treinen met mensen die op vakantie gingen. Als ik er naar keek kreeg ik wel eens heimwee.

Op een dag vroeg een van de bewaarders of er iemand was die kleermaker was. Ik stak mijn hand op. Kreeg naaigaren en moest toen epauletten op hun uniformen naaien. Zat lekker in de zon en kon heel rustig aan doen. Om twaalf uur kwam de etenswagen en kregen wij een warme hap. Ik moet wel zeggen dat dit eten beter was dan in Vught het was een stevige stampot.

Het was 4 December 1943 en ik kreeg bericht dat ik de volgende morgen op transport gesteld zou worden naar Vught en dat ik naar huis zou gaan.

Wat ik over had van de pakketten die ik van mijn ouders kreeg verdeelde ik onder de mede gevangenen.

De volgende morgen ging ik op weg naar Vught met de hoop dat ik sinterklaas avond weer thuis zou zijn.

Met zes man gingen wij op transport naar Vught. In Vught aangekomen gingen de anderen mee naar de effectenkammer en kregen hun kleren. Ik zelf bleef staan bij de poort, daar waar ze mij neergezet hadden. Dit hield wel in dat ik voor elke SS'er de muts moest afnemen en in de houding moest gaan staan. Neem van mij aan dat er heel wat van die mannen door de poort gingen. Na ongeveer een uur kwamen de anderen die met mij terug gekomen waren van Moerdijk in burgerkleren langs en gingen naar huis.

Hier heb ik ongeveer acht tot twaalf uur gestaan. De Rapportführer kwam langs en ik vroeg hem waarom ik niet naar huis mocht, en vertelde hem dat ik uit Moerdijk was gekomen en naar huis zou gaan, of ze mij misschien vergeten waren. Hij ging naar binnen en even later kwam hij terug met de mededeling dat ik naar de strafcompagnie ging. Ik keek zeer verwonderd op en zei dat ik nooit een strafmelding gekregen had. Hij vroeg aan mij waarvoor ik opgepakt was, waarop ik zei tegen hem dat ik gelachen had om dat Stalingrad gevallen was. Hij zei tegen mij " Deswegen bist Du in SK ".

Volgens hem was ik Heimnische communist.

DE STRAFCOMPAGNIE

De strafcompagnie hield in een aparte barak in het kamp met extra omheining, een pakket in de maand en minder post en Zondags werken enz.

Wie schetst mijn verbazing dat Niels na een paar dagen ook binnen kwam. Ik had hem in geen zes maanden meer gezien. Voor hem was het extra zwaar. Hij had het geluk gehad dat hij in het Philips-commando zat, dat waren de zo genaamde prominenten.

Thuis kregen ze een apart briefje.

**ICH HABE MICH GEGEN DIE LAGERBESTIMMUNGEN
VERSTOSEN. Ich darf bis auf weiters im Monat nur einmal schreiben und
nur ein Paket im Gewicht van 3 KG. empfangen**

Rauchwaren und Streichholzer sind verboten.

Der Lagerkommandant

Ik heb het kampregelment overtreden.

Tot nader order mag ik per maand slechts eenmaal

schrijven en slechts een pakket ter zwaarte van

3 K.G. ontvangen

Rookwaren en lucifers zijn verboden.

De Kampcommandant.

Van deze tijd weet ik me haast niets meer te herinneren. We waren in verschillende commando's in gedeeld. In het kamp of liever gezegd er even buiten kwamen alle neergeschoten vliegtuigen van Engelsen en Amerikanen die wij slopen moesten. Ik vond dit wel leuk werk voor al die instrumenten die er uit kwamen, maar het was wel een vies karwei. We zaten onder de olie en ander smeer. Er ging een verhaal rond dat er in een van die vliegtuigen een afgeschoten been lag. De Dienst doende SS'er gaf bevel om het been naar het crematorium te brengen. Even

later kwam de commandant; toen deze het verhaal hoorde werd hij woedend en gaf opdracht het been op te halen en het te begraven.

Ook hebben wij in deze tijd een aftakking moeten maken van de spoorlijn 's-Hertogenbosch naar Tilburg. Bij de gevangenis moesten wij straat aanleggen.

Niels was kwaad dat hij geen pakketten meer kreeg maar had met Jhonny Hofman afgesproken dat deze de pakketten zou halen. Niels klom s' Morgens vroeg over het prikkeldraad en haalde zo het pakket op. Met Kerstmis 1943 lag ik in het Revier (kamp ziekenhuis) Had hele zware koortsen maar ze hebben mij er door gesleept. Het eten daar was veel beter en de Hollandse doktoren deden alles wat ze konden. Wanneer ik er uit ben gekomen weet ik niet. Het is ongeveer drie maanden geweest.

PHILIPS COMMANDO

Door vrienden in de Schreibstubbe kwam ik bij Philips te werken. Het was of je in een heel andere wereld kwam. Lekker warm, je kon zitten en dan de overheerlijke Philips prak. De prak kwam van buiten het kamp. Het was een heerlijke stevige stampot met echte worst. Ik kwam bij de afdeling radio's. Eerst moesten wij leren solderen, dat hield in dat wij de eerste dagen niet anders deden dan draadjes solderen op spijkerkoppen die in plankjes getimmerd waren. Daarna kwam ik aan de lopende band waar radio's gemaakt werden. Ik zat ongeveer in het midden en wat ik er in moest zetten weet ik niet. Het was een plaatje met daarom een stukje papier. De volgende een lampvoetje en dat ging zo door tot het einde van de band. Totdat de hele radio klaar was. Zodoende was er altijd wel iemand die naar de Engelse zender luisterde en waren wij van de berichtgeving over de oorlog op de hoogte.

Wat het fijne was, je kon praten en discussiëren.

Naast mij zat Hans Senf en met hem heb ik heel wat afgepraat. Na de oorlog kreeg ik een brief van zijn vader dat Hans niet teruggekomen was; of ik misschien wist met welk transport hij uit Dachau was vertrokken.

Het was voorjaar en de vogels begonnen weer te zingen en de bomen liepen uit. Het was de tweede keer dat ik het voorjaar in Vught meemaakte. Genoten heb ik van het uitkomen van de lariks, waarvan de kleine naaldjes heel mooi ingepakt waren. Ik heb er veel naar staan te kijken.

Het was goed maar het zou zo niet blijven.

TRANSPORT DACHAU

Ochtend appèl eind Mei 1944 vermoedelijk 28 Mei. Het gebruikelijke opstellen tellen Mutzen Ab. Straks lekker weer achter de radio band. Maar wij blijven langer staan dan normaal. Het commando "Commando's formieren" komt niet. Door de poort kwamen SS ers met geweren op hun schouder. Ze staan om ons heen met de geweren in de aanslag. Een geweldige spanning voel je bij iedereen. Wat is er nu gebeurd, alles is zo dreigend. Er wordt medegedeeld dat de nummers, die opgeroepen worden naar voren moeten komen. De stem van Hurkmans klinkt hard als de nummers geroepen worden. Werd je nummer geroepen dan moest je in looppas naar voren lopen.

Niels stond naast me en zijn nummer werd afgeroepen.

Hij naar voren, de spanning werd ondraaglijk, worden ze doodgeschoten? In de grond van mijn hart hoopte ik dat ik me bij Niels mocht voegen. Nog steeds dreunden de nummers die geroepen werden door mijn hoofd. Ik kan nu niet schrijven hoe de spanning was, het was verschrikkelijk. De stem van Hurkmans dreunde achter elkaar de nummers op. Daar werd mijn nummer afgeroepen, acht en veertig honderd. Ik liep naar voren en voegde mij bij Niels. Wij spraken af dat we zo lang mogelijk bij elkaar zouden blijven. Hoe ik weet het niet meer toen wij de poort uitmarcheerden hadden wij de kistjes bij ons waar de restanten van de pakketten die wij van huis kregen in zaten. Opeens begonnen wij te zingen het was een groot koor en het klonk als het Marseillaise. Op het balkon boven de poort stond een SS'er met een machine geweer. Toen ik dichterbij kwam zag ik dat het de scharführer was uit de bekleidungskammer. Deze was ook gedegradeerd om dat hij ook van de goederen had gepikt die van de joden in beslag genomen waren.

Hij zag mij lopen en schudde meewarig zijn hoofd net of hij wou zeggen jongen waar je nu heen gaat, daar is het niet zo best.

Wij kwamen op de hei daar waar wij de spoorlijn hadden aangelegd en wij moesten in goederen wagons stappen. Deze werden dichtgeschoven en vergrendel. Wij kwamen uit het daglicht en zodoende was het extra donker. Er zat geen raam of luik in. Alles was dicht gemaakt. Het was tegen de avond dat wij vertrokken. Je kon dus niet naar buiten kijken. Het was in de nacht toen wij Duitsland in reden. De volgende morgen kwamen wij langs de Rijn. Ik had een gaatje gepeuterd in het hout van de wagon en kon daar door naar buiten kijken. Wat ik zag was net een sprookje. Het was mooi weer heel helder en geen nevel. en ik zag de heuvels de kerkjes en huisje aan de overkant van de Rijn, ik kan het niet beschrijven hoe prachtig ik dit vond. Dit beeld is mij altijd bijgebleven. De kleuren en het groen in het voorjaar, het was fantastisch.

Later ben ik terug geweest, maar zo mooi als ik dit door het gaatje had gezien kan niet meer. Aan de stand van de zon zagen wij dat we naar het zuiden reden. De trein stopte op een station. Het was in een flinke stad en we hoopten dat we drinken zouden krijgen maar dat was er niet bij. Wij vroegen ons steeds af waar we naar toe zouden gaan. Plassen moest je in een hoek van de wagon. Slapen deed je op de grond. Iemand had een kistje tegen de wand opgehangen en toen wij sliepen viel dit naar beneden precies op mijn hoofd. Ik was zo kwaad dat ik het oppakte en in een hoek smeed.

DACHAU

Wij kwamen aan in Dachau. In het kamp was een groot perron. Veel weet ik hier niet meer van. We moesten ons uitkleden, werden vanonder en boven kaalgeschoren. Met een grote kwast met lysol of iets dergelijks werd er om je plasser gestreken, het beet van alle kanten. Daarna kwamen

AUSSENKOMMANDO KOTTERN

Wij gingen met ongeveer dertig man in een autobus op transport naar Kottern. Na ongeveer ander half jaar in het kamp was dit de eerste keer dat wij weer in de bewoonde wereld kwamen. Het was een prachtige tocht, via Landsberg, Kaufbeuren en Kempten kwamen wij in Kottern. Wat ik me kan herinneren is de mooie meren die blauw waren net zo als het blauw op de briefkaarten. Het stadje Landsberg met die oude muren en torens. De tocht ging over heuvels en dalen Na een paar uur rijden kwamen wij in Kottern. Een steile helling af en daar lag de fabriek waar we moesten werken. Het was een oude weverij vier of vijf verdiepingen hoog. Het onderste gedeelte was ingericht als machine fabriek. Wij zelf kwamen op een grote zaal twee of drie hoog. Hier stonden kribben, dat was ons verblijf de eerste maanden. In het dorp werd een nieuw kamp gebouwd. In de dikke muren zaten ramen niet zo groot met dikke tralies er voor. Als je naar buiten keek zag je de rivier de Iller stromen en het water was ook groen. Aan de overkant keek je tegen een helling op met bomen. Op zij van de fabriek lag een brug en op Zondagmorgen als wij werden gelucht, dit was op zij van de fabriek, zagen wij door het hoge hek de straat liggen tegen de helling op. Dan hoorde je de klokken van het dorp luiden en de mensen kwamen in hun Zondags kleren over de brug en gingen naar de kerk. De meisjes liepen er langs met hun leuke zomer jurkjes.

Op deze momenten dacht je wel een aan huis.

De fabriek werd bewaakt door de SS'ers die om de fabriek stonden.

Niels kwam achter de draaibank te staan en ik moest achter de Hobelmachine. Mijn werk bestond uit het schaven van verschillende blokken ijzer in bepaalde vormen, die door de werkvoorbereiding waren voorgetekend, hoe het model moest worden. Dit gebeurde met puntjes die met een pennetje in het ijzer geslagen werden. Dus als het werkstuk klaar was moest de helft van de puntjes nog zichtbaar zijn. Dit moest heel precies gebeuren. Als je het niet goed deed dan was dit sabotage met alle gevolgen van dien. Maar hier op had ik ook wat gevonden, met een blokje ijzer sloeg je zelf een puntje in en ze hadden zo niets in de gaten. Hier werkten Russen, Polen, Hongaren en Fransen. De laatste waren niet zo handig met het saboteren. Het viel direct

op als ze dit deden je kon van alle kanten dat het met opzet gebeurd was. Ze werden dan zwaar gestraft en moesten dan terug Dachau.

En dit hield in dat ze dan naar een ander kamp gingen en zo ten dode waren opgeschreven.

De beitel slijpen was ook een heel kunststuk die je moest leren. Er mocht geen blauwe punt aan komen van het slijpen, en als je het heel netjes gedaan had kwam er een mooie krul van het werkstuk. Wat wij maakten heb ik niet verteld. Er werden stempels en matrijzen gemaakt voor de Messerschmidt fabriek. Duitsland was bezig om een straaljager te maken en die matrijzen en stempels maakten wij. Als we dan moe op onze slaapzalen kwamen was het eten en gauw in bed. Maar 's nachts werd je wakker van de wandluizen die je beten en over je heen liepen. Er werd een houten lambrizing afgebroken en wat ik toen zag was verschrikkelijk, duizenden en nog eens duizenden wandluizen zaten er achter.

Wanneer ik weet het niet werden we overgeplaatst van de fabriek naar het nieuwe kamp. Het waren stenen gebouwen met verschillende kamers. Achter een gebouw was een gat met een houten balk er voor waar we op konden gaan zitten met vijf man tegelijk en dat was ons toilet. Op zij van de barak was een houten keet waar de wasbakken waren en een paar douches. Wat heel prettig was je kon naar buiten gaan en ging te voet naar de fabriek. Er waren twee fabrieken, een boven die heette Neubau en onder aan de helling dat was de Altbau.

Wat me opviel toen wij in Kottern kwamen was, dat alles vredig was, geen vliegtuigen voor bombardementen, het groen van de hellingen met het vee. Aan de overkant was een wei, daarin liep onze koe die was zwart wit. Als we die zagen lopen dachten we terug aan Holland.

In het kamp werd een riool aangelegd. Omdat er een hoogte verschil was werden er diepe gaten gegraven. Die zijn me noodlottig geworden. Toen ik over de planken liep gleed ik uit en viel in het diepe gat. Kon bijna geen adem meer krijgen. Toen ze me er uit hadden gehaald werd ik naar de ziekenboeg gebracht. Kreeg een pleister op de ribben geplakt en mocht lekker een paar dagen rusten. Bij een keuring na de oorlog bleek dat er een rib was gebroken.

Een vast terugkerend ritueel was 's avonds luizen zoeken eerst het hemd daarna de onderbroek. Ze werden tussen de nagels van de duimen dood gedrukt. Het was een bloederige bezigheid. Aan de zijkant van het bed werd de nagel afgestroken, dus de zijkant van het bed was een heel schilderwerk. De buit bedroeg 50 tot 60 luizen per avond. Ik was iets sneller dan Niels want meestal als hij begon met zijn onderbroek gingen de lampen uit.

Als je 's nachts naar het toilet moest, moest je buiten om de barak lopen in sneeuw en regen. Tegenover lag een oude man die deed het maar in zijn etens pannetje want dan moest hij de kou niet in.

Het was een mooie Zondag toen wij hoorden dat de Engelsen en Amerikanen geland waren in Frankrijk.

Er heerste zo waar een feest stemming. Maar het juiste hoorden wij niet. Maandags gingen wij weer naar het werk en op het werk was een Duitser, hij was de voorman van onze ploeg, die nam altijd de krant mee en van hem hoorden wij dat het inderdaad zo was.

Begin September begon de eerste sneeuw te vallen en zo gingen wij langzaam de winter in. In de fabriek was het koud. Wat ik niet verteld heb is dat we plotseling ook 's nachts moesten werken; er was een dag en een nachtploeg. Het liefste werkte ik 's nachts dan waren er geen SS'ers. De controle was dan niet zo groot. Op de machine waar ik aan werkte zat een lamp die kon je in alle standen draaien. Als de machine dan liep en alles was ingesteld draaide ik de lamp om en stopte hem onder mijn jasje dan had je nog een beetje warmte.

Niels zei altijd als wij in bed lagen, later begin ik een sigarenwinkel, daar is het altijd lekker warm. Want om de sigaren droog te houden brandde altijd de kachel in de winkel.

Op een Zondag mochten we naar een badhuis in Kempten Niels was niet lekker en ging niet mee. Er lag veel sneeuw op de straat die een beetje begon weg te smelten. Wij kwamen bij een lager van houten barakken. Hier zaten Russinnen en van die badgelegenheid mochten wij gebruik maken. Het water was heerlijk warm, werden niet opgejaagd. Na al die tijd onder een warme douche te staan voelde ik me als een koning. Daarna gingen wij weer terug, door de blubber van de sneeuw kreeg ik natte voeten maar door het zwoegen door de natte sneeuw begon het bloed sneller te stromen en ik werd warm, je kunt je niet voorstellen wat dat zalig was toen ik in mijn krib lag en die warmte voelde door mijn hele lichaam.

Het was winter, het vroom 15 tot 20 graden.

We lagen al in bed, toen het bevel kwam: aantreden.

Er werd gevloekt, getierd en gescholden. Wat er precies te doen was we wisten het niet. Je had haast geen tijd om je kleren aan te trekken. De koude wind sneed om je gezicht, het was een complete sneeuwstorm. Na dat we opgesteld waren kwamen SS'ers die schreeuwden alles door elkaar, wat ik niet kon verstaan. Na ongeveer een half uur gingen ze weer naar binnen.

En lieten ons staan. Zo als ik al had gezegd, het was koud en harde wind blies om onze oren en het sneeuwde. Als je in de winter langs een wei komt dan zie je de schapen die door de kou dicht tegen elkaar staan. Zo ging het ook bij ons als een kudde dieren kropen we tegen elkaar aan. Dan kwamen de SS'ers weer naar buiten en begonnen te slaan totdat wij weer in gelid stonden. Hoelang dit geduurd heeft, ik weet het niet. Maar het was wel lang. Later bleek dat er een capo dood was geslagen. Hij lag in een kelder. Door een raampje heb ik hem gezien. Helemaal opgezet en een heel blauw hoofd. Hiervoor zijn een paar jonge Russen opgepakt en opgehangen.

Kerstmis 1944 was als een gewone dag. Wij waren vrij en 's avonds kregen wij griesmeelpap met suiker. Jongens wat was dit heerlijk.

De daken van onze barakken waren van beton hier lag veel sneeuw op. Door de warmte uitstraling van alle gevangenen in de barak ging de sneeuw op het dak smelten. Zodra het smeltwater bij de rand kwam, bevroor dit met het gevolg dat er hele grote en dikke ijspegels aan de rand hingen. Op een Zondag morgen toen het begon te dooien gleed een groot pak ijs naar beneden met het gevolg dat een Joegoslaaf die de deur uit kwam dit op zijn hoofd kreeg. Deze man was morsdood.

Op het werk ging alles zoals wij het gewend waren. Met Willy onze voorman een burger Duitser hadden we wel eens gesprekken dat Duitsland de oorlog wel zou verliezen. Maar op een morgen kwam hij lachend over zijn hele gezicht met de krant in zijn handen. Vertelde ons dat de Duitsers weer aan het winnen waren. Het Ardennen offensief was op gang gekomen. Ik zat toen wel een beetje in de put. Je kon aan de Duitsers merken dat ze weer vol goede moed waren.

Op mijn verjaardag kreeg ik het laatste pakketje van huis. Hierin zat een gemoltoneerde lange onderbroek en een gemoltoneerd hemd. Als ik er aan denk ruik ik de lucht van het nieuwe goed. Ik ben direct onder de douche geweest.

De douche liep dag en nacht anders zou het koude water gaan bevriezen dus waar het water op de grond kwam was een grote klomp ijs. Daarna het oude ondergoed weg gegooid en het nieuwe aangetrokken, wat was dat zalig. 's Avonds met het naar bed gaan dacht ik, ik hoef lekker geen luizen te zoeken maar ik had het wel mis er zaten weer dertig stuks in.

Hier komt de laatste brief die ik van vader ontving. Hij had hem verzonden uit Kevelaar. Deze moest in het Duits geschreven zijn anders kwam hij niet door de censuur.

Oldenzaal 10 Januari 1945.

Lieber Franz.

HERZLICHEN GLÜCKWUNSCH zu Deinem Geburtstag von Deinen Eltern, Meineke, Harry, Johan, Ussa Tonny und Anny. Auch von Frau Helthuis die gerade hier ist zum nähren und sehr besonders von Jan und Fomme van Schoot und Siebe. Du kannst wohl sehen, was in das Paket, was wir heute an dir abgeschickt haben, von van Schoot ist, nämlich eine Hose, einen borstrok und ein paar Strümpfe.

Es ist durch van Schoot dir geschenkt, anlässlich deines Geburtstages. Und wir haben dazu gefügt ein Päckchen Tabak und Cigarettenpapier. Dies ist bald nicht mehr in Holland zu haben. Wir hoffen, dass alles in deine Hände kommt mit deinem Geburtstag und vielleicht ist das möglich, denn wir haben dazu eine kleine Monatszeit. Wir können wohl annehmen, dass dieser der letzte Geburtstag im Kriege ist. Alles läuft jetzt einer Entscheidung entgegen. Und es wird Zeit auch, denn es wird in Holland entsetzlich schlecht. Wir haben wohl keine Klagen, aber in West-Holland hat man keine Kartoffeln mehr. Es geht uns alle noch sehr gut. Das Einzige worüber wir zu Klagen haben ist das Licht. Die Stromlieferung der Centrale in Hengelo ist eingestellt, sodass wir des Abends mit Kerzen oder Carbidlicht sitzen und früh nach Bett gehen. Mit der Weihnachtstage war der Onkel und Tante van Niels des Mittags bei uns. Sie machen es sehr gut, grüßen Niels und sagten, dass auch Hans, der in Enschede ist, es sehr gut macht. Wir haben auch Nachricht gehabt von Bernard und Bertus, diese machen es immer noch gut. Jetzt liegt hier 40 cm Schnee. Ussa war Sonntag nach Saasveld gegangen, wo Jan Goemans seit einiger Zeit wohnt. Nun ist sie da fest gefahren. Sie kann nicht über den Weg und muss warten, bis es taut. Der alte Kirch ist auch gestorben und wird heute Morgen beerdigt. Wenn es gutes Wetter wird, will Mienieke mit dem Fahrrad nach Heerom in de Harskamp und gleich nach Bertus, der nach Ugchelen bei Apeldoorn evakuiert ist. Heerom hat geschrieben, dass sein Wohnzimmer in Oostertbeek einen Trümmerhaufen ist durch Kriegshandlungen. Du weißt doch, dass Heerom zwei große Bilder hatte von Opa und Oma. Diese beiden schönen Bilder sind ganz verloren gegangen. Aber ganz Oostertbeek, wo schwer gekämpft ist, ist ganz zerstört. Hier in Oldenzaal und in der ganzen Gegend ist alles noch beim Alten. Der Milchpulver,

welche in das Paket sitzt, ist ein Geschenk van de Boer von der Milchfabrik in Denekamp. Er lässt auch herzlich grüßen. Nun lieber Franz, mache ich Schluss. Grüsse Niels von uns allen. Sei du besonders gegrüßt mit einen Geburtstagkusz von allemaal aber sehr besonders von,

Deine dich sehr liebende

Vater und Mutter.

POSTZENSURSTELLE

K.L.DACHAU 7

geprüft:

Das Paket ist verschickt nach Arbeitslager in Kempten.

Ja aan alles komt een eind dus ook aan de winter. Het voorjaar kwam de sneeuw smolt weg; wat me wel is opgevallen dat dit gebeurde zonder veel rommel. We lagen op een plank in het kamp te zonnen. Om ons heen lag de sneeuw, de voorjaars zon scheen fel. Ik ben in slaap gevallen en toen ik wakker werd was de sneeuw weg.

Op een Zondagmorgen moesten wij aantreden ik meende zelf dat wij handdoeken mee moesten nemen. We gingen de poort uit en liepen een heel andere weg dan wij normaal gewend waren. Wij kwamen bij een klein meertje moesten ons uitkleden, en mochten zwemmen. Het was begin April het water was koud. Na ongeveer een half uur gezwommen te hebben gingen wij terug naar het kamp. Je kon merken dat de houding van de Duitsers wel wat anders werd dan vroeger. Er kwam vaker lucht alarm dan moesten wij in de kelder onder de fabriek. Ik zelf vond dit niet prettig want naast de fabriek stroomde de rivier de Iller dus als er een gat in de muur zou komen zou de kelder vol met water komen.

Achter het kamp hadden ze een schuilkelder gemaakt dat de mensen daar in konden met luchtalarm. Hier moesten ook wij in overdag in als wij in de nachtdienst zaten. Door al de mensen die er in waren raakte de zuurstof op en konden wij haast geen adem meer krijgen. Met een paar man zijn wij toen maar naar buiten gegaan.

En in de zon naar de vliegtuigen gekeken.

HET BOMBARDEMENT.

Op een dag, wij waren aan het werk, luchtalarm mooi lekker naar de kelder en niets doen. Wij hoopten dat het alarm wel even zou duren.

Door een raampje in de muur net boven de rivier keken wij naar de lucht. De hemel was staalblauw en daar zagen wij de vliegende forten ik schat het op wel dertig. De witte condens strepen tekenden fel af op de blauwe hemel. Die lieten een bommen tapijt vallen op de fabrieken. Op eens brak de hel los en een gegier van vallende bommen en een lawaai van vallende stenen en balken. Ik dacht bij mijzelf hier moet ik uit want als straks de kelder vol loopt met water dan zijn wij er geweest. Doordat de lichten uitgevallen waren en de stof, stof kun je het niet noemen, het was heel fijn gruis, kon je geen hand voor de ogen zien. Langs de muren lopend moesten we met de handen alles aftasten om de trap te vinden naar boven.

Wat mij op viel was dat je op zo'n moment niet aan de dood denkt terwijl je er vaak aan gedacht had. Er zijn tijden geweest dat je bij je zelf dacht het hoeft niet meer, was ik maar van de hele rotzooi af.

Eindelijk vond ik de trap, kruipend op handen en voeten over gevallen balken kwam ik eindelijk buiten.

Er schoot een gezegde door mijn hoofd dat een bom nooit twee keer in dezelfde trechter viel. Plotseling viel ik in een gat waar het was kon ik niet zien maar het gevoel dat ik niet verdrinken kon was al een hoop waard. Heel langzaam ging de stof, rook en walm op trekken en kon ik de fabriek zien liggen. De achterste bovenste helft stond in brand en een stuk van de bovenste verdieping was verdwenen.

Niels en Jhonny waren er ook weer en wij gingen naar de kantine om te zien of daar wat was te halen. We waren net binnen toen kwam er een SS'er binnen. Die vroeg aan ons wat we deden; hoe ik er bij kwam weet ik niet maar ik zei " Wij moeten bier halen voor de brandweer".

Gelukkig hadden wij niets kunnen organiseren anders was het niet zo goed met ons afgelopen. Hij zei toen tegen ons: pak dat kratje en breng dat naar de brandweer. Hij liep achter ons aan. Bij het achterste gedeelte van de fabriek waar de ladders tegen aan stonden zei hij en nu naar boven. Zijn boven gekomen en het was een hele hoogte. Boven op het dak begint op

eens het luchtalarm. Ik heb me aan de zijsporten van de ladder naar beneden laten glijden, de poort door en als gekken de helling opgerend. Het was een raar gevoel dat je als vrij man door de weiden liep. Maar wat moet je. Je kunt nergens heen met je gevangenis kleren aan, alleen de honger die je had werd alleen maar erger. Ik liep met Niels in het dorpje waar de mensen nooit iets van de oorlog hadden gemerkt. Er waren een paar huizen ingestort. Wij liepen er langs. Toen kwam een SS'er naar ons toe en die gaf ons het bevel, dat wij de kelder uit moesten graven. Het was een kelder met boog gewelven en die waren ingestort. Met onze handen, gereedschap was er niet, moesten wij de stenen weghalen. Na een tijdje voelde en zag ik een kindervoetje. Voorzichtig de stenen weggehaald en zo vier of vijf mensen die dood waren er uitgehaald. Veel doden had ik al gezien maar dit is heel wat anders. Wat mij steeds bijgebleven is. De lichamen die zo slap waren handen en benen alles viel alle kanten uit. Toen dit karwei geklaard was gingen we terug naar het kamp. Bij de poort werd elke gevangene gecontroleerd of hij misschien iets meegenomen had.

Maar Jhonny Hofman kwam de barak wel binnen met 1 kilo echte boter. Hoe dit mogelijk was is steeds een raadsel gebleven. Met het bombardement waren drie SS'ers omgekomen, die op wacht stonden bij de fabriek.

De volgende dag moesten wij in de weiden op de hellingen bomtrechters dicht gooien. Het was heel mooi weer, de paardebloemen begonnen uit te lopen. Wij kwamen tot de ontdekking dat, als wij ze plukten en heel fijn sneden het lekker smaakte op het brood.

De tijd ging verder wij vroegen ons af wat er met ons zou gebeuren als de oorlog voorbij was. Het luchtalarm kwam steeds vaker. Vooralarm werd er niet meer gegeven het was direct acuut alarm. Wij waren aan het werk in de fabriek een dag na het bombardement op eens luchtalarm. Rendten met z'n allen de fabriek uit, de poort door en de vrije wereld in. In een bos aan de rand van de weg was onze schuilplaats. We zagen de vliegtuigen komen en die lieten hun bommenlast vallen. Het gieren van de bommen was een hels lawaai en ze vielen Kempten en Memmingen aan. 's Avonds zijn we weer terug naar het kamp gegaan. Het eten werd steeds minder, een stuk brood per dag zo dik als een duim.

Er werd weer een commando geformeerd maar nu moest alles mee. Bij de afslag naar de fabriek gingen wij recht door. Wij gingen toen op weg naar het station in Kempten. Het was de bedoeling dat wij per trein naar Memmingen zouden gaan want daar was het stations emplacement gebombardeerd. Wij zouden daar puin op moeten ruimen. Zaten net in de trein of de sirenes begonnen te loeien, acuut luchtalarm. Als bezetenen sprongen wij de trein uit. De helling af naar de rivier de Iller. Onder het rennen zakte ik door mijn knie wat geweldig veel pijn deed.

Niels zat onder de steenpuisten en een van die dingen spatte spontaan open. Wat daar uit kwam was niet om aan te zien en verband was er niet. Hoe we dit hebben verbonden weet ik niet. In de hellingen waren tunnels gegraven. De Duitsers noemden die stollen. Hier zijn we de hele dag gebleven. Tegen de avond gingen wij terug naar het kamp in Kottern. We kregen weer een snee brood zo dik als een duim. De volgende dag slenterden wij een beetje door het kamp.

DE LAASTE MARS

Tegen de avond kwam er leven. Wij kregen weer een snee brood en we moesten ons opstellen. De SS'bewaking kwam en we gingen de poort uit. Waar we heen gingen wisten we niet. Wij hadden wel gehoord dat de SS'ers bevel hadden gekregen om de gevangenen dood te schieten als de Amerikanen zouden komen. Iets verder in de straat stond een boerin die de gevangenen wat gaf. Ik kreeg een klein pakje waarin naalden en garen zaten. Had veel last van mijn knieën, en in de zolen van mijn schoenen zaten grote gaten. Wij liepen over de straatweg die van Kempten naar Fussen loopt. Van de oorlog merkte je haast niets wel een jager die in de lucht vloog en plotseling naar beneden dook. Wij kwamen vlak voor Nesselwang, daar maakte de weg een haakse bocht. En toen wij de bocht door waren zagen wij in de diepte het dorp liggen. Dit heeft een geweldige indruk nagelaten. Na de oorlog ben ik er terug geweest met de kinderen. Toen ik deze weg reed kon ik tegen hen zeggen nu komt er dit.

Wij liepen door het dorp, het was een flinke colonne gevangenen. Je zag geen mens. Even buiten het dorp het was intussen vroeg in de morgen geworden werden wij de helling opgejaagd en hier was de rust. Slapen kon je niet, het was veel te koud. Een vuurtje maken ging ook niet dan zouden de vliegtuigen het zien. Wij kropen dicht tegen elkaar aan gooiden de dunne jassen over ons heen en probeerden zo te rusten. Van de helling af keek je op de straatweg die slingerde tussen de heuvels. Je zag auto's met Duitse soldaten terugkomen uit het zuiden en vliegtuigen die de troepen die terugtrokken aan vielen met hun machine geweren.

Tegen de avond moesten wij ons weer opstellen en ging de tocht verder. In het plaatsje Pfronten liepen wij over een brug daar stakte de colonne, de voorste gelederen stonden stil en de achtersten liepen tegen ons aan. We begrepen er niets van wat er gebeurde. Opeens kwamen wij tot de ontdekking dat de SS'ers verdwenen waren. Ik zei tegen Niels weg wezen en wij liepen een zijstraat in en het dorp uit. Op zij van ons stroomde de rivier de Iller en aan de overkant lagen de hellingen met de weiden. Daarop stonden de schuurtjes waarin de boeren hun gereedschap hadden opgeslagen. Wij spraken met elkaar af dat wij zouden proberen om in ieder

geval aan de overkant te gaan en daar de nacht door te brengen. Iets verderop lag een smal bruggetje waar je net met twee man elkaar kon passeren. Toen wij net op het bruggetje waren, kwamen van de andere kant een stel SS'ers met pantservuisten de brug op. Wat nu gedaan. Ik zei tegen Niels doorlopen toen wij bij de SS'ers waren nam ik mijn muts af en zei goedenavond. Ze lieten ons gewoon lopen. Een mooi schuurtje uitgezocht en daar in geslapen.

De volgende morgen werden we wakker, we stonden op en gingen het dorp in. 's Nachts hadden we horen schieten en ik verbeeldde mij dat de kogels door de schuur vlogen. Wij gingen het dorp in en ergens uit een raam was een vrouw bezig haar stofdoek uit te kloppen. Ik vroeg aan haar wat is er gebeurd. Zij zei wij zijn gelukkig vrij. Ik dacht bij me zelf zouden de Amerikanen weer terug getrokken zijn. Wij kwamen op een pleintje, daar was een melkfabriek en wij kregen wat karnemelk. Verder was er niets te halen. Toen wij gisteren in het dorp kwamen hadden wij een gebouw gezien met een groot rood kruis er op.

Wij zeiden tegen elkaar laten wij daar naar toe gaan, die hebben wel wat te eten. Wij belden aan en de deur werd open gemaakt door een SS'er. Deze man zat helemaal in het verband en zijn arm stak in een mitella. Wij vroegen of hij wat te eten had. Hij snauwde ons af en zei " Nimm blos Deine Mutzen ab". We wisten niet hoe wij weg moesten komen en renden het dorp weer in. Daar aangekomen kwamen de eerste Amerikanen met hun tanks binnen. Een van de gevangenen die wij goed kenden zei tegen ons als je op de deur van dat hotel klopt krijg je wat. Ging dit direct proberen bij de zijdeur. De deur ging op een kier en er kwam een hand uit met daar in een blik met kip. Hoe we het blik hebben open gekregen weet ik niet meer. Maar het smaakte voortreffelijk. Een aardig voorval was, dat een Amerikaan een baal rijst gaf aan de hotelhouder met de boodschap er bij dat hij deze moest koken en aan ons moest geven. De hotel houder zei dat hij geen vlees had om er bij te doen. De Amerikaan pakte zijn pistool en schoot een stel kippen dood. Wat hebben wij lekker gesmuld.

Wij vroegen ons af waar wij moesten slapen. De eetzaal van het hotel werd ontruimd en wij kregen dekens en matrassen en konden op de grond van de eetzaal slapen.

Toen wij wakker werden scheen de zon over de bergen. Op de top aan de overkant stond een kruis waar de zon op scheen. Dit was een heel mooi gezicht. Ik ben opgestaan en naar de kerk gegaan. Deze stond tegenover het hotel. Dit was de eerste keer dat ik na twee en een halfjaar weer in de kerk kwam. De volgende dag ging het gerucht dat wij zo snel mogelijk terug moesten naar Kottern. Hoe wij daar moesten komen wisten we niet en gingen lopend op weg naar Kottern.

Onderweg kwamen de Amerikanen met Duitse krijgsgevangenen ons tegen. Op een weiland hielden ze rust. Wij hadden onze streepjespakken nog aan en van mijn schoenen was ook niet veel meer over. Ik ging naar een Amerikaan die de bewaking had, en vroeg of ik een paar schoenen mocht uitzoeken bij de krijgsgevangenen. Hij liep met mij lang al deze mensen tot ik er een vond die mijn maat schoenen had. Hij moest deze van een Amerikaanse soldaat uittrekken en zo kwam ik aan een paar goede schoenen. Vlak voor Nesselwang kwamen een stel Polen die wij kenden uit het kamp met een tractor ons achterop. Deze hadden ze georganiseerd bij een boer. Wij stapten er bij op en zo kwamen wij weer terug in Kottern.

Onderweg lagen kadavers van koeien en paarden met hun dik opgezwollen buiken. Terug in het kamp hoorden wij dat Komen een medegevangene overleden was. Deze was achtergebleven toen wij op transport gingen. Hij is in Durach begraven. Het was een heerlijk gevoel dat ik vrij kon rondlopen in Kottern. Ben nog gelopen naar de Altbau waar we al die tijd gewerkt hadden. Enkele gevangenen liepen er rond en die namen kostbare instrumenten mee. Ik zelf heb hier nooit aan gedacht. Ik denk dat ik teveel uitgeput was en was blij dat ik dit alles overleefd had. Ook kregen wij bonkaarten want wij moesten toch eten. Er was een gevangene die veel voor ons deed. Hij kwam uit Utrecht. Ik weet het niet zeker maar ik dacht dat zijn naam van Wijck was. Van hem kregen wij ook het bewijs dat wij ontslagen waren uit het kamp.

MUNICIPAL ADMINISTRATIE
GEMEINDEVERWALTUNG
DURACH/ALLGÄU

CERTIFICATE OF DISMISSAL
ENTLASSUNGSSCHEIN

Mr. F.M.Bruggeman

Herr .....

born 2.2.23

geboren am .....

has been dismissed from the concentration camp

wurde entlassen aus dem Konzentrationslager

DACHAU - KOTTERN

at 27 th April 1945

am

He was living in Oldenzaal Holland

Er ist wohnhaft in

Profession Retailer Beruf

Married / Unmarried

~~Verheiratet~~ / ledig

We request for home-transport to Oldenzaal

Um Heimatbeförderung nach

wird ersucht

The Burgomaster

Der Bürgermeister

□

Van iemand, hij werkte bij de K L M, kreeg ik het adres door, dat wij bij een burger de Malermeister heer Resle zolang wij in Kottern waren in zijn huis mochten slapen. Ben er direct heen gegaan. Het was een mooi alleensstaand huis met een grote tuin eromheen.

Belde aan en de bewoner de Heer Resle zei tegen mij dat ik wel binnen mocht komen onder de voorwaarde dat ik mijn kleren buiten moest uittrekken. Toen dit gebeurd was ging ik naar binnen en direct onder de douche. Kreeg schoon ondergoed en een broek overhemd en een jasje. Schoenen had ik, die waren van de Duitse krijgsgevangene die nu zonder was. Wij hebben een gat gegraven en de kleren daar in de grond gestopt. Sliep op de voorkamer van het huis, hier stond een eenpersoonsbed met spier- witte donsbedden. Wat was dat heerlijk die lekkere lucht en het zachte dons. Dit was een hele gewaarwording, een belevenis die ik niet kan beschrijven. Moet je eens voorstellen jaren op een hard bed met vieze dekens geen lakens. Werd 's morgens wakker en hoorde de klokken luiden van de kerk in Durach. Door het raam keek ik over de glooiende weiden, waar we twee weken geleden de bomtrechters dicht gegooid hadden en jonge paardebloemen geplukt hadden voor onze boterham. Ik heb me aangekleed en ging naar de kerk. Na de mis vroeg ik aan de pastoor of ik kon biechten. Daarna kreeg ik de communie. Hij vroeg toen of ik al gegeten had. Ik antwoordde ontkenkend en hij vroeg of ik mee ging dan zou hij zien of er wat te eten was. Ging met hem naar de pastorie. In jaren had ik niet zo een ontbijt gezien. Ik ging toen maar elke morgen naar de kerk maar dit was alleen voor het ontbijt.

Op een morgen, ik lag in de tuin, het was heerlijk weer en de voorjaars zon scheen, het was vijf Mei hoorde ik dat Duitsland gecapituleerd was. Er kwam een vreemd gevoel. Ik voelde mij erg onrustig. Voor het eerst dacht ik weer aan huis. Hoe zou het daar zijn?

Hoelang ik hier in Kottern ben gebleven het zal ongeveer drie weken geweest zijn.

Op een morgen kregen wij bericht dat wij op transport zouden gaan naar huis en dat wij om 8 uur klaar moesten staan op een marktpleintje in Durach. Wij stonden te wachten en opeens begon Niels te hoesten en gaf wat bloed op. Dit is foute boel dacht ik bij mezelf.

De grote vrachtwagens van de Amerikanen kwamen en wij moesten er in. Maar in plaats van naar het noorden te rijden gingen we weer terug naar het zuiden. In Fussen aan gekomen werden wij in een grote kazerne onder gebracht. Hier waren allerlei mensen vrouwen, mannen, Fransen, en Belgen. Ik sliep op een grote zaal. Naast mijn bed sliep een Jodin. Zij was er beroerd aan toe. Het was verschrikkelijk wat zij meegemaakt had.

TERUG NAAR HOLLAND

Op een morgen kwamen er vrachtwagens van het Amerikaanse leger, het was een hele colonne. Voor het eerst zag ik dat er veel negers bij de Amerikanen waren. Wij moesten instappen en we gingen op weg naar huis. Het was een hele rit toen wij door Ulm kwamen wist ik niet wat ik zag. Een grote puinhoop, de straten waren vrij maar op zij van de weg puin en niks anders dan puin. Wij kwamen langs de kathedraal van Ulm met zijn mooie ranke toren. Deze stond er zo fier, het was net of er niets gebeurd was. Maar er omheen puin en nog eens puin. Wij kwamen op de autobaan en de soldaten reden aan een stuk door. Maar op bepaalde gedeelten waar de bruggen en viaducten opgeblazen waren gingen we van de weg af. En maar slingeren door haarspeldbochten.

Aan een stuk reden ze maar door totdat wij in Ludwigshaven - Mannheim kwamen.

Hier was een fabriek of kazerne waar we moesten uitstappen. Hier stonden de Amerikanen klaar gekleed in witte overalls en met kapjes voor hun neus en mond met grote spuiten. Het was eigenlijk een compressor waaraan slangen met een holle stang van 30 cm. lang. Deze stang werd in de mouw van je jas gestopt. En met een druk op de knop werd er een grote hoeveelheid D D T onder je oksel gespoten. Dit werd herhaald in de andere mouw, je broekspijpen en broeksband. Wij bleven hier slapen en zouden de andere morgen op transport gaan naar Nederland.

De volgende morgen werden wij met de vrachtauto's naar het station gebracht. We moesten in de goederenwagons stappen voor transport naar Holland. Wie schetst onze verbazing dat wij inplaats van naar het Noorden te rijden naar het Zuiden gingen.

De volgende plaats waar wij kwamen was Sarreburg en weer kwamen wij in een kazerne, kregen eten en moesten daar slapen. De volgende dag reden wij door naar Eterpy in Frankrijk. Daar was een tentenkamp en daar hoorden wij dat we niet naar Holland konden. Hier zijn wij een week gebleven. Maar het was wel zo dat wij vrij waren en konden gaan waar wij wilden. Er was een winkel aan een kanaal, daar konden wij wat kopen. Hoe we aan geld waren gekomen dat weet ik niet meer. Ik kwam binnen en daar lagen dingen die wij in geen jaren hadden gezien. Zag een stukje zeep

liggen en zonder dat ik het wist had ik het al in mijn zak. Heb het gauw weer teruggelegd.

Hier was ook een oud gevangene C. Heyning uit Utrecht. Deze mocht direct door naar Holland omdat hij Ingenieur was en ze hem nodig hadden voor het land droog te maken omdat de Duitsers de dijken hadden doorgestoken. Hij nam al onze adressen mee en zou onze families bericht geven waar we waren. Door dat vader de kaart heeft bewaard kan ik de juiste datum noemen. Het was 26-5-1945. Dit is het schrijven wat ze thuis ontvingen.

Utrecht 26/5 45

F.M.Bruggeman was op 23/5 jl. in goede gezondheid in het kamp Etrepy op doorreis naar Holland.

Hoogachtend

C.Heyning

Deze kaart kwam thuis aan op 30 Mei 1945 op vaders verjaardag. De postbode belde aan en vroeg of ze al wat hadden gehoord van Frans.

Dit werd ontkend en hij feliciteerde hen en zei dat hij bericht van mij had.

Hoe wij naar het station zijn gegaan weet ik niet meer. Maar wij zaten in een trein en op het station in Nancy werden wij er uit gehaald met de mededeling dat wij niet verder mochten rijden en terug moesten naar het kamp in Etrepy.

Er kwam een sneltrein op weg naar Parijs. Deze stopte in Nancy. Waar we de moed vandaan haalden, ik weet het niet, maar we stapten in deze trein.

Het was de eerste keer dat we weer in een gewone trein zaten en dit is een vreemde gewaarwording.

De trein was knap vol en wij stonden (we waren toen met vier man Niels Johnny Hofman en nog iemand, hoe hij heette, de naam is mij ontschoten) in de gang van de eerste klas. Een van de passagiers stond de plaats aan mij af. De onbekende persoon sprak wel Frans. Ik meende dat hij studeerde voor dokter, het kan ook wat anders geweest zijn. Wij kwamen in gesprek

en vertelden wat wij beleefd hadden. Een van de passagiers, het was een apotheker uit Parijs, vroeg aan ons als wij de volgende avond in Parijs waren of wij dan bij hem kwamen om te dineren. Wij kregen zijn adres en telefoonnummer en spraken af dat wij dan zouden bellen.

PARIJS.

De trein kwam aan in Parijs en wij stonden op het perron toen er werd omgeroepen dat de Nederlanders die aan waren gekomen met de trein uit Nancy zich moesten verzamelen op een bepaald punt. Wij gingen de trap af en in een ruimte was de tafel gedekt en wij zouden eten krijgen, komt er een Nederlandse vrouw aan en die zei dat wij mee moesten gaan en ergens anders naar toe moesten.

Het woord vrouw klinkt niet zo vriendelijk maar als ik mijn gevoel te werk laat gaan, had ik wijf gezegd. Het was echt een kenau type. Moet je voorstellen in jaren geen lekker eten gezien, word je weggestuurd van tafel.

Weer in een bus gestapt en dwars door de stad gereden. Ik heb wel genoten van al die lichten Eiffeltoren, Seine, Arc de Triomf en veel meer.

In Boulogne werden wij in een gebouw ingekwartierd. Wij sliepen in de kelder waar bedden stonden.

En mochten gaan en staan waar we maar heen wilden.

Niels was helemaal afgeknapt. Hij bleef maar op het bed liggen en had nergens geen zin meer in. Met een kaart die we hadden gekregen in Sarreburg "CARTE DE RAPATRIE" stapten wij in de Metro en reden overal naar toe.

Een van ons liep steeds in streepjespak en toen wij over een markje liepen, kregen wij een kistje kersen aangeboden, die we heerlijk hebben opgegeten op in bankje in een park Jardin de Tuileries.

Er werd ons gevraagd of wij zin hadden in een feestavond die speciaal voor ons opgezet was. Natuurlijk ging ik mee en in de feestzaal angekommen vlogen de Franse meisjes op ons af en omhelsden ons en werden wij van alle kanten gekust. Er werd zelfs champagne geschonken en er was van alles te eten. Elke keer werd ik gevraagd voor een dans; heel laat kwamen wij thuis.

Eindelijk kregen wij gelegenheid om een brief naar huis te sturen. Tussen al de papieren die vader bewaard had vond ik hem terug.

Parijs 26 Mei 1945

Beste allemaal.

Nu zal ik eens een brief schrijven het is de eerste gelegenheid die ik kreeg dus deze moet je niet in de wind slaan. Ik zit momenteel in Parijs zo als jullie zien en ben prima gezond.

De laatste weken heb ik niets anders gedaan dan eten en slapen, wandelen en in de zon liggen.

Zo als ik er nu uit zie heb ik nog nooit uitgezien. In Febr. woog ik nog geen 50 kg en nu weeg ik 64 kg dus ben ik hard vooruit gegaan.

Wij zijn bevrijd in Pfronten aan de Oostenrijkse grens waar we eerst heen moesten lopen.

De Laatste maanden zijn het zwaarste geweest in mijn kampeven. Als ik thuis ben zal ik alles uitvoerig vertellen het is een lang verhaal maar het is ook wel aardig dat je het meegemaakt hebt.

Ik ben prima gezond maar Niels is hard achteruit gegaan. Volgende week is vader jarig dus van harte gefeliciteerd.

Met moeders verjaardag ben ik thuis. Het is hier anders mooi. Nu moet ik ophouden want Niels moet nog schrijven en de brieven gaan zo weg en het zou jammer zijn als Niels geen bericht naar huis kreeg.

Tot over een week dat ik thuis kom. Uw zoon

FRANS

Een van ons vieren die met ons in de coupé van Nancy was gestapt, belde naar de apotheker, dat wij in Parijs waren. Prompt werden wij 's avonds uitgenodigd voor een diner. Met de Metro gingen wij er naar toe, aangebeld en met de lift naar boven. Het eten was prima en de wijn ook en na het eten kregen wij een cognacje een beetje tipsy gingen wij de lift in, maar de

metro bracht ons weer thuis. Niels is niet mee geweest hij was zo uitgeput dat hij steeds in bed lag.

De volgende dag moesten wij naar een keuring. Er werden longfoto's genomen, bloed geprikt en meer van die dingen.

Hier heb ik Niels moeten achterlaten. Dit was heel wat, moet je voorstellen twee en een half jaar steeds bij elkaar geweest, lief en leed gedeeld, de korstjes brood en de etensrestjes deelden wij. En nu na het onderzoek was ik alleen.

De volgende dag gingen wij met de trein op weg naar Holland ons afvragend hoe het daar zou zijn.

Ik kan me herinneren dat wij vlak voor Roosendaal daar waar de trein een bocht maakt de eerste Hollandse huizen zagen. De mensen stonden in de tuinen naar ons te zwaaien.

TERUG IN HOLLAND

Wij kwamen met de trein aan in Oudenbosch en gingen lopende naar een klooster, later bleek dat het de kostschool " St Louis " was.

Daar aangekomen kregen wij een bed en wat te eten. De volgende morgen moesten wij komen in een zaal en daar zaten achter tafels verschillende mensen, ook van het militair gezag, die ons van alles vroegen, waar wij vandaan kwamen waarvoor wij opgepakt waren. Ik ben vergeten te vermelden dat het transport op het laatst aangegroeid was, omdat er verschillende mensen bij waren gekomen. Dwangarbeiders maar ook mensen die dienst hadden genomen bij de Wehrmacht en zo ongemerkt in ons land probeerden te komen.

De mensen die ons de vragen stelden hadden grote boeken waar ze in keken. Hier stond van alles in ook degenen die fout waren geweest in de oorlog.

Toen wij aankwamen in Oudenbosch had iemand mij verteld dat tussen ons transport een zekere B. de Graaf zat. Dit was een jongen van 17 jaar toen hij in Vught kwam en zich in Vught had misdragen. Hij was een vriendje van de capo en mocht toen voorman zijn in het aardappelschil-commando in de keuken.

Hij heeft zich daar als een beest gedragen en sloeg de oudere mannen.

Met dit onderzoek werd hij er uit gehaald en werd opgesloten. Hoe dit later afgelopen is weet ik niet.

Ook kreeg ik hier mijn D.P. kaart en deze was gedateerd 31/5/45.

De volgende morgen kreeg ik een plaatsbewijs voor de trein naar Den Bosch en een plaatsbewijs voor de bus van den Bosch naar Nijmegen.

1 Juni 1945

Wat een heerlijk gevoel voor het eerst weer met twee man alleen opstap met de trein. Mijn reisgezel was Harm Hooiveld. Hij kwam uit Odoorn in Drenthe. Ik kende hem al uit Vught, hij werkte daar bij Philips aan de band en moest daar de scheerapparaten in elkaar zetten en was ook in Kottern bij de werkvoorbereiding.

Met de trein naar den Bosch gaf geen problemen maar in den Bosch aangekomen was er geen bus te vinden. Dan maar liften. En zowaar kregen

wij een lift op een motor bakfiets naar Nijmegen. Maar in Nijmegen moesten wij verder en wij liepen naar de Waalbrug. Daar werd iedereen aangehouden die over de brug moest. Iedereen die de brug moest passeren moest een speciale pas tonen om over de brug te komen.

Aan de marechaussees die alles controleerden vroegen wij of wij een lift konden krijgen tot Arnhem liever naar Zutphen. Er kwam een grote luxe auto met chauffeur en de marechaussees vroegen of wij mee mochten rijden naar het Noorden. Toen wij in gestapt waren hoorden wij dat de passagier die in de auto zat de directeur van de N.S. was. Jammer genoeg ging hij maar tot Arnhem.

Hier weer staan liften en weer kregen wij een lift boven op een kolenauto. Wij zaten boven op de kolen. Dwars door Arnhem. Wat we hier zagen hadden wij niet verwacht. Alles was kapot. Als je dat ziet vraag je wel af hoe zou het thuis wel zijn.

Wij naderden Zutphen je zag de witte huizen liggen langs de IJselkade. De brug was opgeblazen en wij gingen met een pont of over een schipbrug naar de overkant. Ook hier was controle en wij vroegen aan de soldaten of zij konden zorgen dat ik een lift kreeg naar Hengelo.

Hier afscheid genomen van Harm en gewacht tot dat er een auto kwam die mij mee wou nemen naar Hengelo. Er kwam een auto en ik vroeg of ik mee mocht rijden. In de auto zat alleen de chauffeur maar hij weigerde, ik vertelde hem dat ik op weg was naar huis na twee en een halfjaar in het concentratiekamp gezeten te hebben. Toen de marechaussee dit hoorden gaven ze de man opdracht dat hij mij meenemen moest. Ik in gestapt het was geen gezellige rit de bestuurder deed zijn mond niet open.

Maar in Hengelo konden wij niet komen omdat de bruggen over het Twenterijn kanaal waren opgeblazen. Dus reden wij door naar Enschede op de markt zette hij mij af. Ik wist dat Harry zijn liefde daar werkte bij een apotheker.

Ik ging naar binnen en vroeg of Mien Boelens daar werkte maar zij was er niet. Ben toen gaan lopen naar Nijhuis aan de Oldenzaalsestraat. Vlak voor dat ik bij Nijhuis was zag ik een auto rijden met een Oldenzaler Frans Anconee ik zwaaide met beide armen om aandacht te trekken en ik dacht hij mij niet zag. Later vertelde mij dat hij me wel gezien had, maar niet wist dat

ik het was en er uit zag als een landloper. Hij had zijn kinderen in de auto en bang was voor ziekten.

Bij Nijhuis aangebeld wat waren zij blij toen ze mij zagen. Naar Oldenzaal gebeld en Jan van Schoot haalde mij op met zijn auto. Hij had de auto laten onderduiken in de oorlog en was dus een van de weinigen die een auto had.

En zo kwam ik dan weer in Oldenzaal ons huis was versierd met een boog en daarop welkom Frans. Er stonden veel mensen voor de deur maar ik wist niet hoe snel ik naar binnen komen moest. In de gang stonden ze op mij te wachten.

Er stond ook een meisje die mij een kus gaf, maar ik wist niet wie ze was. Maar men maakte mij duidelijk dat zij mijn zus Anny was. In die twee en halfjaar dat ik haar niet meer gezien had was ze totaal veranderd.

Karie van de Lied een buurmeisje kwam met een grote bos bloemen ik sta er mee op een foto. Mijn bril die ik op had was met kramdraad aan elkaar gebonden en een brillepoot ontbrak.

Later hoorde ik dat moeder die altijd gewend was met Joan op eerste Vrijdag naar het lof te gaan gezegd had,

vandaag ga ik niet naar het lof, want Frans is op eerste vrijdag opgepakt en komt eerste Vrijdag weer terug. En inderdaad onder het lof kwam ik thuis. Moeder vertelde mee eens dat ik de eerste maanden als ik door de keuken liep uit alle potjes en pannen at.

Van het **AFWIKKELINGSBUREAU CONCENTRATIEKAMPEN** kreeg ik een brief met een machtiging voor een extra levensmiddelenkaart.

Van een vriend uit het kamp Vught kreeg ik de volgende brief.

Wageningen 17 Juli 1945

Beste Frans.

Eindelijk krijg je dan een levensteken van mij om te beginnen wil ik je even dank zeggen, dat je al bij mij thuis was geweest en nu direct al een brief, ik vind het reuze dat je mij niet vergeten ben . Nu ik ben jullie ook nooit vergeten vaak heb ik aan jullie gedacht na 24 Mei 1944 toen had ik gedacht, dat alleen jullie pech hadden gehad. Maar voor ons was

er ook niet zo'n mooie toekomst weggelegd. Want onze reis naar Oranienburg - Sachsenhausen is ook voor 85 % van de gevangenen fataal geweest en hebben de bevrijding nooit mogen beleven. Ja Frans de die Moffen hebben ons wat aangedaan, ik ben nooit haat dragend geweest. Maar als ze al die Moffen gingen uitroeien zou ik er voor geen een medelijden hebben vooral nu je ziet hoeveel gezinnen ze ongelukkig gemaakt hebben en wat we in het kamp gezien en meegemaakt hebben. Wat erg voor Niels he zo jong nog en is voor zijn hele leven een wrak.

Ik moet nog steeds rust houden en vanmorgen heeft de dokter mij bloed afgetapt en moet morgen terugkomen voor de uitslag. Zo zie je Frans, die weinigen die thuiskomen, zijn nog ziek en die Moffen en N.S.B.ers hebben zo'n goede behandeling Frans hou je maar goed, groet alle bekenden van mij en een stevige poot van je kampvriend.

Ries.

PS. Met mijn meisje die tweeënhalfjaar trouw op mij gewacht heeft is het nu uit.

Ravensbruck 2948 98357 13418 Vught Oranienburg

Heerom kwam in Oldenzaal en Bernard zou meegaan naar Oosterbeek om te helpen bij het opruimen van de pastorie. Deze was door de oorlogs handelingen een puinhoop geworden. In een opwelling zei ik dat ik ook wel mee wou gaan. In Oosterbeek aangekomen liep ik eerst door de hele pastorie; het was erger dan ik verwacht had. Ik kan me herinneren dat wij op een moment wel 14 divans tegen kwamen. Ik ben om de kerk gelopen; wat daar lag aan granaten en projectielen. We zijn het eerst begonnen met de huiskamer op te ruimen. Maar 's Nachts toen ik in het bed lag kreeg ik een heimwee en wilde direct naar huis, ik viel in een verschrikkelijke huilbui. Ik ben naar Bernard gegaan en afgesproken dat ik de volgende dag naar huis zou gaan.

Achteraf denk ik jaren lang verlangd had naar huis en eindelijk weer thuis ga je weg en toen kreeg ik de klap. Koninginnedag 1945 de eerste na de oorlog ik had me er veel van voorgesteld. Alles was versierd de vlaggen hingen overal uit. Ik ging naar de markt om alles eens te bekijken, er werd feest gevierd en gehost ik heb er maar even naar staan te kijken. Ben weggelopen en op de eiermarkt heb ik staan te huilen. Kon niet begrijpen dat de mensen zoveel lol hadden. Mijn gedachten gingen terug en zag al die mensen die met mij gevangen hadden gezeten. De uitgemergelde lichamen, de honger die van hun gezicht af te lezen was. En het was nog geen zes maanden geleden, dat er zoveel mensen omkwamen. Ben naar huis gegaan en niets verteld.

Ondertussen was Niels weer terug in Holland. Hij woonde bij zijn moeder in Breda aan de Zandberglaan.

In die tijd was het niet zo makkelijk om er naar toe te gaan je had een vergunning nodig van het militair gezag. Die kreeg ik en ben met een oom van Niels naar Breda geweest.

Later ging hij naar een zomerhuisje in Buurse en moest daar rusten. Met de fiets ben ik er naar toe gegaan. En tegen de avond ging ik weer naar huis. Het begon al te schemeren; even voor Enschede werd ik aangehouden door een politieman. Deze wou mij een bon geven om dat ik geen licht op had. Ik kon mij niet verdedigen want er zat geen lampje in mijn koplamp. Het enige wat ik nog wel kon doen een zielig verhaal ophangen dat ik naar en vriend was geweest die met mij in het concentratiekamp had gezeten. Hij vroeg of ik ook in Vught had gezeten en op mijn ja vroeg hij wanneer en hoe ik er naar toegebracht was. Achteraf was hij het die met zijn collega mij naar Vught gebracht hadden. Je kon zien dat deze man blij was dat ik weer heelhuids terug was. Hij draaide zijn lampje uit de koplamp van zijn fiets en zette deze in de mijne.

Niels heeft later de hogere hotelschool afgemaakt en later leraar geworden in Rotter